

НОВОМУЧЕНИЦИ:
ПОЛИПЕРСПЕКТИВА VI

NEW MARTYRS:
POLYPERSPECTIVE VI

Издавачи:

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/III
тел: +381 11 3398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs
Одбор за Јасеновац
Светог Архијерејског Сабора
Српске Православне Цркве

За издаваче

Дејан Ристић
Епископ пакрачко-славонски
Јован (Ђулибрк)

*Благодаримо за помоћ у преводу на руски и са руског
Марини Тодић,
а у преводу на енглески и са енглеског
Оливери А. Ристић*

Штампа

Интерклима-графика, Врњци

Тираж

400

Copyright 2022
by Museum of genocide victims /
/ Музеј жртава геноцида

Београд, 2022.

НОВОМУЧЕНИЦИ:
ПОЛИПЕРСПЕКТИВА VI

Зборник радова

Уредили

Епископ њакрачко-славонски Јован (Ђулибрк)

Стефан Радојковић

*NEW MARTYRS:
POLYPERSPECTIVE VI
Collected Papers*

Edited by

Bishop of Pakrac and Slavonia Jovan (Ćulibrk)

Stefan Radojković

САДРЖАЈ

<i>ПРЕДГОВОР</i>	7
<i>ПРЕДИСЛОВИЕ</i>	10
<i>FOREWORD</i>	13
<i>ПРОГРАМ СИМПОСИОНА</i>	16
<i>ПРОГРАММА СИМПОЗИУМА</i> <i>SYMPOSIUM PROGRAM</i>	
Епископ Атанасије (Јевтић) (Bishop Atanasije Jevtić)	19
ПРЕБИЛОВАЧКИ МУЧЕНИЦИ И ЈАГЊЕТОВИ СВЕДОЦИ Пребиловацки Мученици и сведетели Агнеца The Martyrs of Prebilovac and the Witnesses of the Lamb	
Борис Радаковић (Boris Radaković).....	31
ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ УСТАШКИХ МИЛИЦИЈА У СРЕЗУ ПРИЈЕДОР: УСТАШКЕ МИЛИЦИЈЕ ТОКОМ 1944. ГОДИНЕ Очерк-приложение к исследованию усташских подразделений милиции в округе Приедор: Усташская милиция в 1944 году Contribution to the Research of the Ustasha Militia in Prijedor County: The Ustasha Militia during 1944	
Немања Девић (Nemanja Dević).....	57
СВЕТИ НОВОМУЧЕНИЦИ ДАБРОБОСАНСКИ И МИЛЕШЕВСКИ И МУЧЕНИЦИ МИЉЕВИНСКИ: ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ Святыя новомученики Дабробоснийские и Милешевские и мученики Милевинские: Исторические контекст The Holy New Martyrs of Dabar-Bosnia and Mileševo and the Martyrs of Miljevina: Historical Context	

Rory Yeomans (Рори Јеоманс)	89
POSTMODERNISM, HOLOCAUST DENIAL, AND HISTORY	
Постмодернизам, порицање Холокауста и историја	
Постмодернизм, отрицание Холокоста и история	
Дарко Николић, Богдан Шпањевић	105
(Darko Nikolić, Bogdan Španjević)	
ВИРТУЕЛНИ МУЗЕЈ: „ЈАСЕНОВАЦ: ЛОГОР СМРТИ –	
ЗЕМЉА ЖИВИХ”. ПРЕДСТАВЉАЊЕ ПРОЈЕКТА	
Виртуальный музей: «Ясеновац: Лагерь смерти – Земля живых».	
Представление проекта.	
Virtual Museum: “Jasenovac: Death Camp – Land of the Living”.	
Project Presentation	
Епископ Јован (Ђулибрк) (Bishop Jovan Ćulibrk)	117
РАЗГОВОР СА БОРИСОМ БУЋАНОМ	
Беседа с Борисом Бучаном	
Conversation with Boris Bućan	
<i>ИМЕНСКИ ИНДЕКС</i>	129
<i>УКАЗАТЕЉ ИМЕН</i>	
<i>NAME INDEX</i>	

ПРЕДГОВОР

Зборник радова *Новомученици: Полиперспектива VI* доноси чланке учесника Симпосиона „Новомученици: Полиперспектива” одржаног 10. септембра 2020. године у Српској православној општој гимназији „Кантакузина Катарина Бранковић” у Загребу, благословом тадашњег Митрополита Загребачко-љубљанског г. Порфирија. Организован заједнички од стране Одбора за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве и Музеја жртава геноцида, скуп је окупио истакнуте стручњаке из Србије, Републике Српске (БиХ), Хрватске и Црне Горе.

С обзиром на чињеницу да је због пандемије корона вируса (COVID-19) свет уведен у ванредно стање током поменуте године, међународни карактер Симпосиона уступио је место регионалном. Из истог разлога, Рори Јеоманс, научник и истраживач историје Независне Државе Хрватске (НДХ), геноцида и Холокауста почињених на њеном тлу, као и културолошких образаца на којима је почивала усташка идеологија али и свакодневни живот у НДХ, био је спречен да учествује. Он је ипак приложио свој рад.

С друге стране, чињеница да је скуп одржан, иако у регионалном формату, сведочи о посвећености регионалних теолога, историчара и уметника самој теми и њиховом односу према страдањима на овим просторима, чији је симбол Јасеновац. Њихова теолошка и теоријска промишљања, научна истраживања, као и иновативни уметнички приступи изучавању и сећању на масовна страдања националних, етничких и верских заједница током XX века, изложена у шест чланака, одражавају посебност како научног скупа тако и Зборника насталог њиховим радом.

Као и претходних година, богословско разумевање засновано на историјским чињеницама о масовним страдањима сагледано је у

компаративној анализи не само у погледу теоријских приступа него и кроз различите студије случаја. Чланци са Симпосиона из 2020. године изложени су у Зборнику редоследом заснованим на горе наведеним премисама тј. ригорозно преиспитане историјске чињенице су основа за свако (само)разумевање масовних страдања „кратког” али страдалног XX века.

Чланак настао на основу уводног предавања умировљеног Епископа Атанасија (Јевтића), првог председника Одбора за Јасеновац, отворио је како шести по реду Симпосион тако и Зборник радова. На основу страдања Срба херцеговачког села Пребиловци, Владика Атанасије је образложио феномен сведочења вере (мучеништва) у оквиру библијских премиса и теолошких промишљања.

Темом из историје НДХ бави се и чланак Бориса Радаковића, који доноси податке о готово неистраженом деловању усташких милиција на подручју среза Приједор током 1944. године. Слично, недовољно истражену тему страдања припадника Југословенске Војске у Отаџбини (ЈВуО) од стране југословенске и историографије држава насталих распадом социјалистичке Југославије, чланак Немање Девића контекстуализује у оквиру последњих месеци Другог светског рата на простору окупираних Краљевине Југославије.

Након седамдесет и пет година од окончања покушаја уништења јеврејског народа, актуелно је, и даље, питање порицања и искривљавања историје Холокауста. Поредићи са постмодернистичким приступима истраживању историје, Рори Јеоманс указује на скоро идентичну логику истраживања и закључивања између научника склоних постмодерним теоријама и појединаца намерених да искривљавају, изостављају и, као крајњи резултат, поричу историјске чињенице зарад унапред одређених резултата „истраживања”.

У наредна два текста разматрају се различити уметнички приступи – мултимедијални и ликовни – приликом чувања сећања на страдања и његовог приказивања заинтересованој јавности. Ђакон Дарко Николић и Богдан Шпањевић представљају пројекат виртуелног музеја „Јасеновац: логор смрти – земља живих” сачињен не само од веб-апликације и сајта него и наративне инсталације „Гво-

здена књига”. Заједно са прва два елемента, представљају три наративна израза виртуелног музеја где се на вишедимензионалан начин приступа комплексним темама страдања и злочина. Коначно, Зборник затвара разговор вођен између Владике Јована и Бориса Бућана, знаменитог ликовног уметника, током шестог Симпозиона. Саговорници разматрају могуће односе између образовања и порекла уметника с једне и његових дела с друге стране, кроз сагледавање библијских и есхатолошких мотива који су инспирисали уметнике попут Марка Шагала, Ендија Ворхола и Казимира Маљевича – конкретно, кроз њихов лични однос према хришћанству.

+ Јован (Ђулибрк), Епископ Пакрачко-славонски
Председник Одбора за Јасеновац

Стефан Радојковић
Секретар Одбора за Јасеновац

ПРЕДИСЛОВИЕ

В сборнике трудов *Новомученики: Полиперспектива VI* публикуются статьи участников Симпозиума «Новомученики: Полиперспектива», проведенного 10 сентября 2020 года в Сербской православной общей гимназии им. Кантакузиной Катарины Бранкович в г.Загребе, по благословию тогдашнего митрополита Загребско-Люблянского Порфирия. На собрании, организованном общими усилиями Комитета по Ясеновацу Священного Архиерейского Собора Сербской Православной Церкви и Музея жертв геноцида, встретились выдающиеся эксперты из Сербии, Республики Сербской (БиГ), Хорватии и Черногории.

Имея в виду факт, что вследствие пандемии корона вируса (COVID-19) в мире было введено чрезвычайное положение в течение упомянутого года, международный характер Симпозиума сменился региональным. По этой причине Рори Йоманс, ученый и исследователь истории Независимого Государства Хорватия (НГХ), геноцида и Холокоста, имевших место на ее территории, а также образцов культурологии, на которых базировалась не только усташская идеология, но и быт в НГХ, не смог принять участие в нем. Однако прикрепил свою статью.

С другой стороны, сам факт, что собрание было проведено, хотя и в региональном формате, свидетельствует о посвященности региональных богословов, историков и художников самой теме и об их отношении к страданиям в этих краях, символом которых является Ясеновац. Их богословские и теоретические размышления, научные исследования, а также инновативные художественные подходы к изучению и сохранению памяти о массовых страданиях национальных, этнических и религиозных сообществ на протяжении XX столетия, излагаются в шести статьях и отражают, как специфику ученого собрания, так и Сборника, созданного их трудом.

Как и в предыдущие годы, богословское понимание базируется на исторических фактах о массовых страданиях и отражается в сравнительном анализе, не только с точки зрения теоретических подходов, но и посредством различных исследований случаев. Статьи Симпозиума, проведенного в 2020 году, в Сборнике излагаются в последовательности, исходя из вышеуказанных предпосылок, т.е. тщательно рассмотренные исторические факты являются основой для любого (само)понимания массовых страданий «короткого», но и страдального XX века.

Со статьи, возникшей на основании вводной лекции епископа на покое Афанасия (Евтича), первого председателя Комитета по Ясеновацу, был открыт, как шестой Симпозиум, так и Сборник трудов. На основании страдания сербов герцеговинской деревни Пребиловцы, владыкой Афанасием обоснован феномен свидетельства веры (мученичества) в библейских предпосылках и богословских размышлений.

Тема по истории НГХ рассматривается и в статье Бориса Радаковича, в которой излагаются данные о почти неисследованной деятельности усташской милиции на территории округа Приедор в течение 1944 года. Схожая и недостаточно исследованная тема страдания бойцов Югославской армии в Отечестве (ЮАВО) со стороны югославской и историографии государств, возникших в результате развала социалистической Югославии, рассматривается в статье Немани Девича в контексте последних месяцев Второй мировой войны на территории оккупированного Королевства Югославии.

Семьдесят пять лет после окончания попытки разрушения еврейского народа все еще актуальным остается вопрос отрицания и искажения истории Холокоста. Сравнивая их с постмодернистскими подходами исследования истории, Рори Йоманс указывает на почти тождественную логику исследования и извлечения выводов между учеными, отличающимися постмодернистскими теориями, и отдельными исследователями, стремящимися исказить, опустить и, в конечном итоге отрицать исторические факты с целью достижения заранее определенных результатов «исследования».

В последующих двух текстах рассматриваются различные художественные подходы – мультимедийные и изобразительные – при сохранении памяти о страданиях и их изображении заинтересованной общественности. Дьякон Дарко Николич и Богдан Шпаневич представляют проект виртуального музея «Ясеновац: лагерь смерти – земля живых», в состав которого входят не только веб-приложения и сайт, но и повествовательные инсталляции «Железная книга». Вместе с первыми двумя элементами представлены три повествовательных изображения виртуального музея с многомерными подходами к комплексным темам страдания и злодеяний. Наконец, Сборник завершается беседой, которую на протяжении шестого Симпозиума вели владыка Иоанн Чулибрк и известный прекрасный художник Борис Бучан. Собеседники рассматривают возможные взаимоотношения образования и происхождения художников, с одной стороны, и их произведений, с другой стороны, посредством анализа библейские и эсхатологические мотивы, которыми вдохновлялись художники, такие как Марк Шагал, Энди Уорхол и Казимир Малевич – конкретно, через их личное отношение к христианству.

+ Иоанн (Чулибрк), Епископ Пакрацко-Славонский
Председатель Комитета по Ясеновацу

Стефан Радойкович
Секретарь Комитета по Ясеновацу

FOREWORD

The collection of works of *the New Martyrs: Polyperspective VI* presents the articles by the participants of the Symposium “New Martyrs: Polyperspective VI” held on the 10th September 2020 at the Serbian Orthodox Gymnasium “Kantakuzina Katarina Branković” in Zagreb, with the blessing of the then Metropolitan of Zagreb-Ljubljana Porfirije. Organized jointly by the Jasenovac Committee of the Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church and the Museum of Genocide Victims, the gathering brought together prominent experts from Serbia, Republic of Srpska (Bosnia-Herzegovina), Croatia and Montenegro.

Considering the fact that due to the corona virus (COVID-19) pandemic, the world was taken to a state of emergency during the mentioned year, the international character of the Symposium gave way to a regional one. For the same reason, Rory Yeomans, a scientist and researcher of the history of the Independent State of Croatia (NDH), the genocide and the Holocaust committed on its soil, as well as the cultural patterns on which the Ustasha ideology rested but also everyday life in the NDH, was prevented from participating. Still, he has submitted the article.

On the other hand, the fact that the gathering took place, albeit in a regional format, testifies to the commitment of regional theologians, historians and artists to the topic itself and their attitude towards the suffering in these areas, the symbol of which is Jasenovac. Their theological and theoretical reflections, scientific research, as well as innovative artistic approaches to the study and remembrance of the mass suffering of national, ethnic and religious communities during the 20th century, presented in six articles, reflect the uniqueness of both the academic gathering and the Collection created by their work.

As in previous years, the theological understanding based on the historical facts of mass suffering is seen in a comparative analysis not only

in terms of theoretical approaches but also through different case studies. Articles from the 2020 Symposium are presented in the Collection of Works in order based on the above-mentioned premises, i.e. rigorously examined historical facts are the basis for any (self) understanding of the mass sufferings of the “short” but painful 20th century.

The article based on the introductory lecture of the then retired Bishop Atanasije (Jevtić), the first president of the Jasenovac Committee, opened both the sixth Symposium and the Collection of Works. Based on the suffering of the Serbs in the Herzegovinian village of Prebilovci, Bishop Atanasije explained the phenomenon of witnessing faith (martyrdom) within the framework of biblical premises and theological reflections.

The topic from the history of the NDH is also dealt with in the article by Boris Radaković, which provides data on the almost unexplored activities of the Ustasha militias in the area of Prijedor during 1944. Similarly, the article by Nemanja Dević contextualizes the under-researched topic of the suffering of members of the Yugoslav Army in the Fatherland (Serbian acronym: JVuO) at the hands of Yugoslavia and the historiography of the states created by the collapse of socialist Yugoslavia within the framework of the last months of the World War II on the territory of the occupied Kingdom of Yugoslavia.

Seventy-five years after the end of the attempted extermination of the Jewish people, the issue of denying and distorting the history of the Holocaust is still relevant. Comparing the post-modernist approaches to historical research, Rory Yeomans points to an almost identical logic of research and reasoning among scholars inclined to post-modern theories and individuals bent on distorting, omitting and ultimately denying historical facts for the sake of predetermined “research” results.

In the following two texts, different artistic approaches – multimedia and fine art – are considered when preserving the memory of the suffering and presenting it to the interested public. Deacon Darko Nikolić and Bogdan Španjević present the project of the virtual museum “Jasenovac: Death Camp – Land of the Living” made up not only of a web application and website but also of a narrative installation “The Iron Book”. Together with the first two elements, they represent three narrative expressions of a virtual museum where the complex themes of suffering and crime are

approached in a multidimensional way. Finally, the Collection closes the conversation between Bishop Jovan and well known artist Boris Bućan during the sixth Symposium. The interlocutors consider the possible relationships between the education and background of the artist on the one hand and his works on the other, by looking at the biblical and eschatological motifs that inspired artists like Marc Chagall, Andy Warhol and Kazimir Malevich – specifically, through their personal relationship to Christianity.

+ Jovan (Ćulibrk), Bishop of Pakrac and Slavonia
Chairman of the Jasenovac Committee

Stefan Radojković
Secretary of the Jasenovac Committee

**ПРОГРАМ ЦЕНТРАЛНЕ ПРОСЛАВЕ
СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ
(10. септембар – 13. септембар 2020. г. Г.)**

**ЦЕНТРАЛНА ПРОГРАМА ПРАЗДНИКОВ
СВЯТЫХ НОВЫХ МУЧЕНИКОВ ЯСЕНОВАЦЕВ
(10 - 13 септембра 2020 г.)**

**CENTRAL CELEBRATION PROGRAM
OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC
(September 10th - September 13th, 2020)**

10. септембар

**Научни симпозион „Новомученици: Полиперспектива VI”
(Српска православна општа гимназија
„Кантакузина Катарина Бранковић”, Св. Духа 122, Загреб)**

- 10:00 Отварање Научног симпозиона
- 10:30 – 11:00 Монах др Павле (Кондић): „Сугуби венац”
- 11:00 – 11:30 Др Немања Девећ: „Свети новомученици Дабробосански и Милешевски и мученици Миљевински, нови погледи”
- 11:30 – 12:00 Пауза за кафу
- 12:00 – 12:30 г. Богдан Шпањевић и г. Дарко Николић: „Представљање пројекта: ’Виртуелни Музеј Јасеновац’”
- 12:30 – 13:00 г. Борис Радаковић: „Прилог истраживању усташких милиција у срезу Приједор: Усташке милиције током 1944. године”

13:00 – 14:00 Разговор Њ. П. Епископа Пакрачко-славонског г. Јована са г. Борисом Бућаном

14:00 – 15:00 Пауза за ручак

16:00 – 16:30 Завршно разматрање

18:00 Вечерње богослужење у Саборном Храму Свете Тројице (Трг Бана Јосипа Јелачића 16, Пакрац)

11. септембар

**Обележавање годишњице рођења блажене успомене
Његове Светости Патријарха Српског г. Павла
(Храм Светих Петра и Павла, Кућанци)**

09:00 Света Архијерејска Литургија

13. септембар

**Централна прослава празника
Светих Новомученика Јасеновачких
(Манастир Рођења Светог Јована Крститеља, Јасеновац)**

08:00 Света Архијерејска Литургија и освештање зимске цркве Светих Новомученика Јасеновачких

12:00 Освећење колача и жита на хумци поред споменика „Камени цвијет”

Др Атанасије (Јевтић)
Епископ умировљени Захумско-херцеговачки
Професор емеритус Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

ПРЕБИЛОВАЧКИ МУЧЕНИЦИ И ЈАГЊЕТОВИ СВЕДОЦИ

САЖЕТАК: *Излагање на тему сведочења вере (мучеништва) образложено је како новозавешним и теолошким промишљањима – мисли и поуке Св. Апостола Павла, Св. Првомученика Архиепископа Стефана, Св. Игњатија Антиохијског, Св. Јустина Белијског, Св. Владике Николаја Жичког – тако и примерима страдања из историје српског, јеврејског и других сасијрадалних народа.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Пребировци, Шурманци, мучеништво (сведочење), Јање Божије, теологија, литургија.*

Помаже Бог мученом дому овоме; добро вас нашли и радујемо се што смо стигли. У пет сати смо кренули из Тврдоша, и у пола седам из Житомислића, и долазимо ето с радошћу, због теме о нашим мученицима, и неизбројаним и неизбројивим. Једном је наш брат Артемије, који се нажалост отцепио од Цркве из разлога које само он зна, а који нису ни црквени, ни православни, ни српски, на питање неког од странаца који су били на Косову и Метохији „Колико вас има на Косову?“ одговорио: „Има нас толико да смо неизбројиви!“ Тако је и са нашим мученицима.

Сећам се и речи које сам први пут чуо из уста Цариградског патријарха: „Наше страдање од ислама само ми знамо.“ Ми, право-

славни хришћани, препознајемо и уважавамо страдање и код других: такво је велико страдање Велике Христове Цркве, чије су жртве неизбројане, а можда и неизбројиве. Крст носити нама хришћанима је суђено, и они у Великој Цркви Цариградској су га носили, и носе га.

Ја сам имао тај благослов Божји да сам с пријатељом физичарем, академиком – сада и свештеником – професором Емануелом Сарисом обишао Малу Азију, и служио по стратиштима у Кападокији; служили смо и у Богородици Сумела, тамо негде у подножју Арарата, на крају Мале Азије, близу Трапезунта. И служили смо још код нас на Јадовну, служили на Ржаном долу код нас у Херцеговини, и по другим стратиштима, Богу познатим, па и нама, јер је врло важно да се сећамо и памтимо своје мученике, сведоке Христове. Апостол Павле каже: „Сећајте се својих наставника који вам проповедаше Христа и оставише нам сведочанство, а он је јуче, данас и до века један исти.”

Тако су и Мученици, сведоци Његови, исти и јуче и данас и до сутра, и они су оних дванаест пута дванаест хиљада, стотину и четрдесет и четири хиљаде из *Апокалипсиса*, које је видео Свети Јован Богослов, заточеник на Патмосу – био сам и тамо у тој пећини где је он то видео – које иду за Јагњетом Божјим куд год оно иде. То је велики дар, велика мисија и велика част мени да данас и овде говорим о томе.

Не знам да ли сте чули, да објавим велику радост, ако вам већ није Владика Јован објавио? О нашим Пребиловачким Мученицима? Дали смо у Манастир Јасеновац неколико костију њихових, два пута страдалих у јами Шурманци, врло близу Међугорја, дубокој деведесет метара; кад су извађени 1990. године, било је четрдесет сандука костију. Онда је покојни Митрополит Владислав, царство му небесно, Сарајевски и Херцеговачки, припремио један храм, у ствари више контуру храма, да они буду похрањени у њеној крипти. Године 1992. то је минирано. И један, од кога се не би тако нешто очекивало, рекао је: „Нисмо ми минирали мошти, него само ту макету цркве.” Ми смо после тога, на том месту, подигли величанствену цркву Васкрсења коју је пројектовао архитекта Пеђа Ристић, који

је иначе и друге цркве мученичке и пројектовао и подигао, и његов син Сава скупа с њим, који му је сада у томе наследник. И, хвала Богу, тамо у Пребиловцима та црква сада функционише.

Те мошти које смо узели из цркве у Пребиловцима и донели их у Манастир Јасеновац, оне су сведоци Христови! Зато ћу овде да произнесем тропар Пребиловачким Мученицима који сам, иако мутав, како ја волим да говорим деци, саставио у глас осми:

Свети новомученици Пребиловаца,
За Христа бачени у јаму Шурмановаца,
Вером нађосте вечно пребивалиште¹
У царству крста и васкрсења,
Љубављу таму и мржњу победисте,
И кости ваше кô Савине попалише,
Господа молите за вечно спасење,
И свему свету јеванђељско покајање.

Свети мученици нас подсећају на то, на спасење свију. Они нису изазивали, провоцирали, да би себи стекли спасење, јер онда не би бринули о спасењу својих мучитеља, него су били људи смирења попут Првомученика Архиђакона Стефана који је говорио „Не прими им, Господе, ово за грех!”; као што је и Првомученик Христос тако говорио: „Не прими им, Оче, ово; опрости им, не знају шта раде!”

Има једна књига, на енглеском се зове *Surprised by Christ*.² Њен писац је Јаков, Џејмс, Јеврејин из Јерусалима: презиме му се чита овако и онако. Наслов је преведен на српски језик као „Чудесно изненађење од Христа”. То је врло добра књига која говори о томе како је он трагајући за одговором на питање зашто су толико Јевреји страдали кренуо из Јерусалима у Њујорк, тамо се настанио са оцем и онда је истраживао. И сусретао се с разним групацијама, и са ад-

¹ Ово је алузија на рушени и обновљени храм у Пребиловцима.

² James A. Bernstein, *Surprised by Christ: My Journey from Judaism to Orthodox Christianity*, Chesterton: Conciliar Press Ministries, 2008.

вентистима и са овима што се враћају Христу – „Back to Jesus” – јеванђелистима, и с разним другима. И постао је православни свештеник, и протојереј код арапске браће из Антиохијске Патријаршије који, као што знате, имају бар два и по милиона народа у Америци, дијаспори; што из Либана, што сада из Сирије, и држе се свога пута, страдалнога, али васкрснога.

Ово подсећање на Новомученике је врло битно за нас, јер ми се увек сећамо и певамо на свакој сахрани или једноставно на гробовима „Вечнаја памјат”. Говорио сам скоро на Косову и рекао: „Ови безбожници овде одају српским жртвама минут ћутања! А коме је то ћутање?” Морис Метерлинк, Белгијанац пореклом, а у ствари Валонац с југа Белгије, философ, написао је своје дело из очајања *Пред велико ћутање*. Наш Свети Отац Јустин је тада написао врло леп философско-богословски есеј *Метерлинк њед велико ћутање* и рекао: „Драги брате, Бог је проговорио, нема ћутања!” То су агностици говорили да је око нас велика тишина и велико ћутање. Има једна алузија код Светог Игњатија Антиохијског на то – а у ствари је Бог проговорио из Сина свога.

У нашој литургији некада читамо, али је то погрешан превод, да је Бог „неизражени”; не, он је неизрециви! Он је и недознајни, јер се никада не може у потпуности изразити – а изражава се кроз Сина свог. Христос је у ствари пуно откривење Оца и откривење које нам даје, како је опет говорио Отац Јустин у својим белешкама, више као патролог него што је теолог, јер је говорио о Оцу своме. А тиме је онда и теологија његова – Бог Отац. Дакле, Мученици су сведоци Његови, и самим тим наше сећање на њих је подсећање нама на њихов вечни спомен; и ми треба да се држимо Бога нашега који нас све вечно спомиње у себи.

Да се присетимо критике Владике Николаја Велимировића на Декарта и на његову мисао „Cogito ergo sum” – „Мислим, дакле постојим”. Јадно је твоје мишљење и постојање, каже Владика Николај, ако се састоји у томе што мислиш да постојиш. Ако нема онога ко те смислио, замислио и осмислио, у чијој си мисли заједно с Њим, онда ти је та мисао празна. И зато се молимо да Бог упокојенима да вечан спомен, да ми имамо вечан спомен и да имамо Божје вечно

памћење, тј. да ми будемо у Божјем вечном памћењу. И то је и наше мучеништво, наше сведочење Христа.

Дакле, ми прослављамо Новомученике Пребиловачке и, хвала Богу, чуо сам да су на Илиндан промирисале њихове мошти код вас у Јасеновцу. Сад ћу говорити с тобом и са сестрама да ми узмемо један део тих моштију које су замирисале и да их вратимо у Пребиловце, зато што је то велики дар и велика милост Божја; да се миро њихово, мироношење и мироточивост њихова пројави и у њиховим Пребиловцима. Тиме се на неки начин завршава и њихова и ваша мисија: ових дана је била нека емисија или серија о Немањићима на РТС-у, на првом програму. Завршава се тиме како над светим миром потеклим из тела Светог Стефана Немање Свети Сава мири браћу. И то је добар завршетак, то је прави завршетак.

Кад сам био на Јадовну и служио литургију, ноћу око поноћи, верујте ми да ме је тако привлачила она јама Шаранова; просто сам осећао присуство Мученика и њихов дах. Бог је присутан и присутан је у Мученицима. Они су сведоци. То је важно, грчка реч *μάρτυς* – сведок: први је назван *μάρτυς*-ом, тј. мучеником сам Христос. Верни *μάρτυς* Христос, Он је дакле и први верник и први мученик. Ми кажемо и Првомученик Архиђакон Стефан: били су поједини који су константно говорили да је Стефан у *Новом Завезју* представљен да величанственије подноси страдање него сам Христос, али то је на славу оних који су Првомученика Стефана прославили; и имали су кога.

Један екскурс: када је пронађено једно тело тамо на источним вратима, Лављој капији, у Јерусалиму где је Црква Светога Стефана и место његовог страдања, неки су пожурили да кажу: то је леш Стефанов, то је леш Јованов, можда је истовремено и костур Христов – али су Јевреји били честити и коректни, хвала Богу што је то тако, и нису дозволили да се манипулише тиме. Тако је Бог дао и овоме Јакову Бернштајну, Бернстину, како ли се већ зове, па је осетио да је Христос први, највећи, Јеврејин који је страдао недужан, и зато је Он на челу велике параде јеврејских Мученика и његових верних сведока. Оних, понављам, откривењских дванаест пута дванаест хиљада – *pars pro toto* – то су оне 144 хиљаде верних сведока који иду

за Јагњетом где год оно пође. То је та част Мученика и наша радост да их се сећамо и да их молимо да и они нас придруже, да се негде њима придружимо, што каже народ „у рају, па макар у крају”.

Хвала Владици нашем, таквоме борцу, што је ту у Јасеновцу и што је организовао и ово, и ако Бог да сутрашњу службу, а ових дана се служи и у Кућанцима, родном месту нашег Патријарха Павла, на дан његовог рођења. Зато сам донео сам једну икону нашег Павла, живога мученика с Косова који је тамо проживео пристојне тридесет и три године. Ударан, малтретиран, понижаван, пљуван; међутим, никада се није светио. И Свети Николај Жички је у једној својој поруци коју сам унео у моју књигу о Јасеновцу написао: „Народу српском саветујем да се подигне један велики храм свепраштања.” Такав је био Николај. И он је сам доста пострадао.

Е, толико бих ја за овај пут, а ево остаје ова икона Патријарха Павла, и храм у Пребиловцима у коме су фреске које је урадио Статис Склирис, и оно што је Господ рекао, а Петар поновио: „Не знају шта су радили, не знају.” Икону Патријарха Павла урадио је један српски заточник из овог нашег времена, на некој дашчици, мало већој од ове, направио је лик Христов, и лик Светога Павла. Хвала Богу, Павле се већ као такав поштује. Долазе Кипрани аутобусима да му се поклоне, гробу у Раковици, где се богами дешавају такође чуда. И њега ћемо унети у диптих светих, као што је недавно унет у календар светих јеромонах Стефан Јовановић, теолошки учитељ Вука Караџића. Њега је отровао кафом зворнички паша. Владика Лаврентије, наш велики школски друг, велики владика, човек који је био распона од западне Европе до Аустралије а данас је владика шабачки, донедавно и ваљевски, он га је уврстио међу свете. А још колико их има!

Жив је Бог наш, живи чудотворац и жив је, сведоче о томе Пребиловачки и ини Мученици. То сведочи, као што смо видели овде, и наша Диана Будисављевићка, светитељка. Треба проверити и видети: је ли она удајом за Јулија прешла у православље? Је ли се причешћивала? Причешћем се, у ствари, надокнађује све остало као што имамо случајева да једна света тајна као што је саборна литургија и причешће допуњава све. А она је постала заиста исповедница, и

хвала Владици што је у Млаки урадио на зиду њену фреску са толико хиљада спашене деце. Гледао сам и филм о њој који је врло добар, документаран, али се завршава тужно, као што су тужни и они што ћутањем одају почаст, али и за њих има шансе за преумљење, никад није касно.

Умировљени Епископ Захумско-херцеговачки др **Атанасије (Јевтић)** (1938–2021) светски је познат патролог и историчар Цркве. Докторирао је у Атини 1967. године на тему „Еклисиологија Апостола Павла по Светом Златоусту”, а предавао је, између осталог, у Србији, Француској и Русији. Први је професор емеритус у историји Православног богословског факултета Универзитета у Београду, као и председник Одбора за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве. Аутор је бројних књига, студија, чланака, огледа и беседа на више светских језика, од којих се на тему историје страдања, пре свега, издвајају „Од Косова до Јадовна – путни записи” (1982), „Страдање Срба на Косову и Метохији 1941–1990” (1990) и књига „Великомученички Јасеновац – документи и сведочења” објављена 1990. године.

Др Афанасий (Евтич)
Епископ Захолмско-Герцеговинский на покое
Профессор эмерит Православного Богословского Факультета
Белградского Университета

ПРЕБИЛОВАЦКИЕ МУЧЕНИКИ И СВИДЕТЕЛИ АГНЕЦА

КРАТКАЯ АННОТАЦИЯ: Доклад на тему свидетельствования веры (мученичества) подкреплен, как новозаветными богословскими размышлениями – мыслями и поучениями святого апостола Павла, святого Первомученика архидьякона Стефана, святого Игнатия Антиохийского, святого Иустина Челийского, святого владыки Николая Жичского и Охридского, а также примерами страданий из истории сербского, еврейского и иных народов, пострадавшими вместе с ними.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Пребиловцы, Шурманцы, мученичество (свидетельство), Агнец Божий, богословие, литургия.

Епископ Захолмско-Герцеговинский на покое др **Афанасий (Евтич)** (1938-2021) – во всем мире известный патролог и историк Церкви. Докторскую диссертацию на тему „Экклесиология апостола Павла по святому Златоусту” он защитил в Афинах в 1967 году, и читал лекции, в том числе, в Сербии, Франции и России. Он первый профессор эмерит в истории Православного богословского факультета Белградского Университета, а также председатель Комитета по Ясеновацу Священного Архиерейского Собора Сербской Православной Церкви. Он является автором множества книг, исследований, статей, очерков и бесед на несколько мировых языков, среди которых в первую очередь выделяются труды посвященные теме истории страдания, «От Косово до Ядовно – путевые записки» (1982), «Страдание сербов в Косово и Метохии 1941-1990» (1990) и книга «Многострадальный Ясеновац – документы и свидетельства», которая опубликована в 1990 году.

PhD Atanasije (Jevtić)
Retired Bishop of Zahum-Herzegovina Diocese
Professor Emeritus of the Orthodox Theological Faculty
of the University in Belgrade

**THE MARTYRS OF PREBILOVAC
AND THE WITNESSES OF THE LAMB**

SUMMARY: *The exposition on the subject of testimony of faith (martyrdom) is being explained as the New Testament and theological reflections – the thoughts and teachings of St. Apostle Paul, St. First Martyr Archdeacon Stefan, St. Ignatius of Antioch, St. Justin of Ćelije, St. Bishop Nikolaj of Žiča – as well as examples of suffering from the history of Serbian, Jewish and other suffering nations.*

KEY WORDS: *Prebilovci, Šurmanci, martyrdom (testimony), Lamb of God, theology, liturgy.*

Bishop PhD **Atanasije (Jevtić)** of Zahum-Herzegovina Diocese, (1938-2021) retired at the time of writing of this article, was a world-renowned patrologist and historian of the Church. He received his doctorate in Athens in 1967 on the subject of “Ecclesiology of the St. Apostle Paul according to Saint John Chrysostom”, and lectured in, among other places, Serbia, France and Russia. He was the first professor emeritus in the history of the Orthodox Theological Faculty of the University of Belgrade, as well as the president of the Jasenovac Committee of the Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church. He was the author of numerous books, studies, articles, essays and sermons in several world languages, out of which, on the subject of the history of suffering, most famous are, “From Kosovo to Jadovno – travel notes” (1982), “Suffering of Serbs in Kosovo and Metohija 1941-1990” (1990) and the book “Great Martyrs of Jasenovac – documents and testimonies” published in 1990.

Борис Радаковић
Кустос-историчар Меморијалног музеја на Мраковици,
Национални парк „Козара”

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ УСТАШКИХ МИЛИЦИЈА У СРЕЗУ ПРИЈЕДОР: УСТАШКЕ МИЛИЦИЈЕ ТОКОМ 1944. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: *Усташке милиције на подручју среза Приједор до данас су неизвесности у српској историографији и историографијама држава насталих након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). У овом раду приближићемо дјеловање усташких милиција током 1944. године. У том периоду, приједорске усташке милиције биле су најмасовније и најборбеније. Око 1 500 припадника милиције дејствовало је на територији Приједора у посљедњим мјесецима рата на територији овог среза, тј. од јуна до прве половине септембра 1944. године. Да би се развијели њихова улога од 1941. до 1944. године, потребна су додатна истраживања.*

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: *Усташке милиције, Приједор, Илиндански покољи, Независна Држава Хрватска, партизани.*

Увод

Једно од историјских питања везаних за Други свјетски рат на простору данашње Босне и Херцеговине, која је била у склопу Независне Државе Хрватске (НДХ), а које је слабо обрађено у југословенској историографији и историографијама држава насталих

након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), јесу усташке муслиманске и римокатоличке милиције.

Историчари који су се бавили ратним операцијама и војним формацијама у НДХ, ако су се и дотицали питања усташких милиција, спомињали су их успутно, штуро или само у напоменама. Нешто више о милицијама је писано у мемоарским дјелима припадника партизанског покрета. Након распада СФРЈ, о милицијама су највише писали аутори из Федерације Босне и Херцеговине (један од ентитета у данашњој Републици Босни и Херцеговини). Када смо код питања усташких милиција на подручју среза Приједор током Другог свјетског рата, не постоји ниједан стручни рад на ту тему.

Независна Држава Хрватска је ради организованије борбе против српских устаника и заштите важних постројења, путева и стратешких мјеста, приступила формирању и локалних милиција. У историјским изворима те формације се најчешће називају „усташке милиције”, „милиције”, „муслиманске и римокатоличке милиције” итд. Милицијске формације се у неким крајевима НДХ формирају већ у љето 1941. године. Истина, у изворима и литератури који говоре о том периоду мала је разлика између усташких милиција и „дивљих усташа”.¹ У првим годинама рата, неке милицијске формације су због своје недисциплине долазиле у сукоб са војним структурама НДХ. Чак има примјера гдје је тражено разоружавање појединих милиција јер нису испуњавале задатке како треба или су биле слабије борбености.² Сличних нетрпељивости било је и између усташких и домобранских формација.³

Како се рат ближио крају усташке милиције су постајале све заступљеније. Оне су биле најбројније у Босанској Крајини и источним дијеловима Босне. Људство ових милиција мобилисано је највише међу муслиманским и хрватским сељацима, али и међу грађанством. У милицијама се окуупљао и све већи број припадника

¹ Бранко Ј. Бокан, *Скривене намјере*, Београд – Бања Лука, 2001, стр. 135, 196.

² Војан В. Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016, стр. 225.

³ Исто, стр. 83–86.

„дивљих усташа”, усташа, домобрана. Неки истраживачи сматрају да крајем рата „милиције постају и вид да се избегне регуларна војна служба, смањи ризик прикључивања губитничкој страни и начин да се сачека крај рата”⁴ У неким случајевима то је тачно, али у многим случајевима милиције се боре до краја рата на страни НДХ и Трећег Рајха. Усташке милиције крајем рата често су борбеније него домобранске и усташке јединице. То се посебно види на примјеру милиција у Босанској Крајини.

Код аутора који долазе из Федерације БиХ присутна је тенденција, посебно када је ријеч о муслиманским милицијама, да се оне представе као сеоске страже или заштите села тј. муслиманска самоодбрана од четничких формација, али и других војних формација које су крстариле територијом НДХ. Колико су ови аутори пристрасни показаћемо на примјеру села Пурачић код Тузле. Наиме, тузлански жупан Рагиб Чапљић „је у другој половини септембра 1941. окупио овећи збор људи у Пурачићу, гдје је окупљеном народу говорио о стању и приликама у Босни и широј тузланској регији. Том пригодом заговарао је формирање локалне муслиманске легије”⁵ Да су сељаци у Пурачићу знали каква је ситуација у Босни и Херцеговини, свједочи нам изворна грађа на основу које сазнајемо да је већ у јуну 1941. године у Пурачићу постојао усташки табор. Њега су, између осталих, чинили Дилавер Дедић, Хабибија Дедић, Абдулах Дудић, Фуад Сулејмановић, Махмут Шабановић, Хусеин Фатушић, Мурсел Заимовић, Мухамед Бачић и Џемал Османовић. Ове усташе су заједно са локалним оружницима (жандарима), одмах након њемачке објаве рата СССР-у, почеле са хапшењем угледних Срба, а почетком августа учествовале су у злочинима над Србима у Пурачићу. Исте усташе су у септембру 1941. године запалиле српска села Сизје и Милино Село: „Том приликом су побили око 50 лица, а стоку опљачкали и отерали у Пурачић у усташки табор.”⁶

⁴ Исто, стр. 226.

⁵ Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995, стр. 35.

⁶ Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за БиХ (З. К. У. Р. 3), К. 227, Записник састављен

На основу овога можемо закључити да је поменути Рагиб Чапљић муслиманске сељаке из Пурачића припремао на одбрану од одмазде четничких снага. Према томе, крваво коло злочина и одмазде на простору источне Босне не може се дефинисати, како то неки аутори тврде, четничким планом истребљења свих муслимана на простору данашње Босне и Херцеговине (БиХ).⁷ Још мање можемо прихватити став неких страних историчара по којем су Срби у Тузли под управом поменутог „великог жупана Рагиба Чапљића” били „сигурнији него другдје у земљи”.⁸

У западним крајевима Босанске Крајине, гдје су четничке снаге биле веома слабе или их на одређеним просторима није уопште било, такође су присутне разне муслиманске и хрватске милиције. У Цазинској Крајини, у којој није било четника, формације локалних усташких милиција, заједно са усташама и наоружаним цивилима, почетком августа 1941. године нападају на српска села и врше масовне покоље. У саставу тих јединица били су углавном муслимани са подручја Цазина и шире околине.⁹ На подручју среза Приједор, четничке снаге су биле занемариве и распоређене у неколико села. У току рата ови четници нису имали много офанзивних акција и углавном су чували своја села. На подручју општине Љубија, која је била у саставу среза Приједор, није било никаквих четничких формација.¹⁰ Ипак, у неким хрватским и муслиманским селима ове

16. септембра 1946. године у Тузли, срез тузлански, З. К. У. Р. З., Инв. број 58080. Као усташе и помагачи усташа помињу се још: Разић Кадрага, жандармеријски наредник Тадијанић Матија, Туфкчић Хусеин, Ватушић Мехмед, Сулејмановић Шабан, Баталић Јунуз, Ђатовић Заим, Дедић Рашид, Тињић Садик.

⁷ Merisa Karović, „Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941–1945”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sv. br. 1–2, Sarajevo, 2007, стр. 54.

⁸ Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica, 2019, стр. 174.

⁹ Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941–1945)*, Beograd, 2011, стр. 80, 87, 96, 118, 141, 156, 159.

¹⁰ АБиХ, З. К. У. Р. З., К. 172, Записник састављен 18. јула 1946. године у Љубији, срез Приједор по З. К. У. Р. З., Инв. број 56175; АБиХ, З. К. У. Р. З., К. 176, Записник састављен 17. јула 1946. године у Приједору, срез Приједор по З. К. У. Р. З., Инв. број: 56184.

општине већ од љета 1941. године постојале су усташке милиције. То су села: Волар, Шурковац, Калајево, Хамбарине, Чараково, итд.¹¹ Сличних примјера има још, а све нас то упућује на закључак да формирање усташких милиција није зависило од присуства четничких формација.

Не можемо се сложити ни са неким ауторима који тврде да су милицијске формације често мијењале страну – час да су биле лојалне НДХ и Нијемцима, час да су сарађивале са партизанима и четницима, или прелазиле на њихову страну.¹² Милиције сарађују са партизанима и четницима само онда када су надјачане, или крајем рата, када су увидјеле да њихова страна губи рат, а и тада често тек након што су поражене у борби. Док год су били сигурни у своје позиције, припадници усташке милиције учествовали су у злочинима над Србима и борби против партизана и четника.

Приједор у првим мјесецима НДХ

Прве њемачке трупе ушле су у небрањени Приједор 13. априла 1941. године. Њих су као ослободиоце и савезнике дочекале масе муслиманског и хрватског становништва. Са друге стране, на кућама и зградама приједорских Срба биле су извјешене бијеле заставе као знак капитулације.¹³ Већ тада су у Приједору биле групице локалних усташа које су прије уласка Нијемаца у Приједор купиле остављено оружје и опрему војске Краљевине Југославије.¹⁴

¹¹ Boško Baškot, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. godine* (neobjavljeno), стр. 179; Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, Knj. II, Sanski Most, 1980, стр. 447, 449.

¹² Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991) – S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo–Zagreb, 2004, стр. 96.

¹³ Јоцо Марјановић, „У окупираном Приједору”, у: Милорад Вигњевић, Душан Лукач (ур.), *Козара у Народноослободилачком рајћу – Зайиси и сјећања*, Књ. 1, Београд, 1971, стр. 179.

¹⁴ Милан Врховац, „Први мјесеци окупације у Приједору”, у: Милорад Вигњевић, Душан Лукач (ур.), *Козара у Народноослободилачком рајћу – Зайиси и сјећања*, Књ. 1, Београд, 1971, стр. 190.

Током првих мјесеци постојања НДХ, у срезу Приједор се организују усташке јединице и табори. Поред града Приједора, усташки табори били су организовани и у Паланчишту, Љубији, Козарцу и Чаракову.¹⁵ У првим масовним злочинима над Србима среза Приједор учествовали су и наоружани цивили, „дивље усташе”, из реда муслиманског и хрватског становништва. Било је то током Илинданских покоља крајем јула и првих дана августа 1941. године, а ти злочини су почетак геноцида над Србима у срезу Приједор.¹⁶ Прије овог злочина дешавала су се појединачна убиства и хапшења приједорских Срба.

На подручју среза Приједор, као и читаве Босанске Крајине, већину хрватске војске чинили су припадници муслиманског народа. Муслимана је у односу на Хрвате било знатно више на овом простору и зато се НДХ у Босанској Крајини ослањала у првом реду на муслиманско становништво. Да је тако било и на територији среза Приједор и читаве Босанске Крајине, свједочи и „Представка” вјерских представника муслимана среза Приједор у име „24.000 Хрвата муслимана овога котара”, упућена 23. септембра 1941. године „неким угледним муслиманима” у власти НДХ, у којој се између осталог каже: „да преко 75% свих домобрана и частника хрватске војске у Босанској Крајини дају муслимани и да они носе највише терета око очувања обстанка ове државе”. У том документу муслимански представници се жале и како се „од оснивања Независне Државе Хрватске није ни један мјештанин муслиман запослио у ма каквој служби, иако је посла истајеривања Срба остало довољно мјеста”.¹⁷

¹⁵ Ведрана Адамовић, *Године сѝрагања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42 – Прилој ироучавању злочина иеноцида над српским народом у Појкозарју*, Приједор, 2018, стр. 25.

¹⁶ У народу је остао овај назив за масовне ликвидације српског становништва на простору читаве НДХ крајем јула и у првим данима августа 1941. године. О томе погледати у: Ведрана Адамовић, *Године сѝрагања 1941/42*, оп. cit.; Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, оп. cit.; Savo Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, Beograd, 1991.

¹⁷ „Predstavka vakufsko-mearifskog povjerenstva u Prijedoru od 23. septembra 1941. upućena nekim uglednim muslimanima o zapostavljanju muslimana Hrvata u NDH i njihovoj upotrebi za zlodela nad Srbima”, у: Slavko Vukčević (ur.), *Zločini na*

Муслиманска и хрватска села око Приједора, скоро током цијелог рата, била су упоришта из којих су кретале или су се у њих склањале усташке, домобранске и милицијске снаге. Већ у првим мјесецима НДХ у Козарцу се формира усташки табор. Осим Козарца, овај табор био је задужен и за сва села око Козарца. Међу првим усташама у Козарцу истакли су се: Хусеин Мујакић, Јозо Шумахер, Мехо Гламочанин, Адем Балић (општински начелник), Хасан Хрустић, Мујо Бешић, Ибро Мехмедагић, Хусеин Мелкић итд.¹⁸ Козарачке усташе су међу првима почеле са покољем Срба на подручју Приједора. Још прије Илинданског покоља српског становништва у Приједору (од 31. јула до 2. августа 1941. године), усташе из Козарца вршиле су притварање, пљачкање и убијање српских сељака. Током Илинданских покоља козарачке усташе, скупа с наоружаним цивилима, убиле су неколико стотина Срба и покопале их у гробницу на

jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata, Том I, *Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Књ. 1, Београд, 1993, стр. 725–729.

¹⁸ Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred Mladen Stojanović*, Приједор, 1982, стр. 27. Анализом података из партизанских сјећања и докумената, као и документа Земалске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, ово су до сада позната имена усташа са подручја Козарца: Хусеин Мујагић, Мехо Гламочанин, Адем Балић, Хасан Хрустић, Мујо Бешић, Ибро Мехмедагић, Суљо Кусуран, Алија Мемић, Алија Талић, Шериф Рекић, Касим Синанагић, Гробић Вајсил, Крајиновић Хасиб (Трњани), Зерић Мехмед (Камичани), Деунић Тале (Камичани), Матаруга Хасан (Камичани), Шумахер Јозо, Шумахер Јаков, Томић Јусо, Борчевски Алекса (Трњани), Ђустић Мујо (Козаруша), Елез Хасан (Трњани), Елез Ибрахим (Трњани), Грозданић Хасан (Козаруша), Грозданић Омер (Козаруша), Хоџић Меша – Мехо (?) (Трњани), Сулејман Балић, Ахмет Аџић, Меша Шаћкан (?), Хасана Банића (?), Ибро Алага (?), Мујо Матрић (?) (Козаруша), Стипе Митровић, Зајим Алкић – Анкић (?), Осме(III) Кусуран, Адам–Адем Кусуран, Ибрахим Кусуран, Салих Ђускић (Трњани), Љеван Бећ (Трњани), (?) Балић, Осман Омеровић, Асиб – Хасиб (?) Карарић, Мујо Карарић, Реџо Карарић, Мујо Чавушевић (?), Наил (?) Гарибовић, Мехо Хрустановић, Фердо Тукерић, Грга Јозо, Мухарем Кркић, Смаил Садић (Трњани), Дедо Алић (Камичани), Мехо Јакуповић, Мујо Ризвић, Анте Павловић (Камичани), Расим Махић, Хусеин Мујић (Брђани), Осмо Крајина (Трњани), Мујо Ушић, Хусо Мелкић (Козаруша), Мустафа Мелкић, Хусеин Мрчајић, Салих Питић (Трњани), Хука Сушић, Мустафа Терзић, Мујо Зриња (Трњани).

локалитету Заједнице у близини Козарца.¹⁹ Страдали Срби били су из села: Бабићи, Балте, Бистрица, Дера, Доњи Гаревци, Доњи Орловци, Ламовита, Гаревци, Јаруге, Камичани, Козарац, Петров Гај, Трнопоље. Многи од злочинаца били су комшије побијених Срба.

Према изјавама свједока, током Илинданског покоља Срби из села Подграђе више Козаруше страдали су од својих комшија муслимана из Козаруше. Доста Раца Акраповић, рођена 1941. године, испричала је шта је у породици чула о погибији свога оца:

„И тако је он тога дана жео жито у једној нашој њиви. И онда су дошле наше комшије, Мелкићи, Махмуљини, Хоџићи, Бешићи, и питали гдје је твој Никола. Каже, ено га у Орашју, то се мјесто звало Орашје, жање пшеницу. Кажу зови га и стави му комад круха у торбу, ићи ће да прави пут... Он је дошао и по његовом доласку одмах су они састали се и почели њега да туку... Нису ни они имали оружје... Али они су њега почели тући, и тући, и тако су га тукли док нису још комшија похватили и сабрали. Онда су натјерали моју мајку да са мном у наручју, бебом, и осталом дјецом, иде да све то гледа. И она је то морала да уради... Утом су страдали Радошљевићи, Вукелићи, Лукићи, страдали су Гајићи, Ђорићи, Балтићи, Шоботи, Пржари... Тај дан је био паклен за нас, за наше родитеље. Они су их тукли свим и свачим, оним тољагама, вилама, ћускијама, и док их нису побили. Онда су их вукли са коњима, и нису дали да наше жене њих сахране, него су их сахранили у једну муслиманску њиву, преко које сам ја, кад сам ишла у школу [након рата – прим. аутора], кад смо ми ишли у Козарац, прелазили свакодневно. И само бих бацила поглед на то мјесто и пустила коју сузу, и кренула даље. Никад нисмо смјели рећи шта нам се десило.”²⁰

Послије успостављања хрватске власти у срезу Приједор, половином априла 1941, веома брзо и Љубија постаје усташко упо-

¹⁹ Марина Љубичић, „Страдање цивилног становништва општине Приједор у периоду од 1941–1942. године”, *Годишњак Музеја жртјава јеноцида*, Београд, 2014, стр. 21–32.

²⁰ Доста Раца Акраповић, *Свједок Доста Раца Акраповић (1941)*, интервју урадио Борис Радаковић [уживо] у Меморијалном музеју на Мраковици, 24. фебруара 2020. године.

риште. Многи становници Љубије, муслимани и Хрвати, подржали су хрватску власт и усташе. Главни представник хрватске власти у Љубији био је усташки таборник Леополд Хикл. Њега је на ту дужност поставио др Владимир Коловрат, котарски предстојник Приједора (поглавар среза – прим. аутора). На тој дужности био је до 15. маја 1942. године када је смијењен. Под командом Хикла љубијске усташе и наоружани цивили спровешће Илинданске покоље на подручју љубијске општине.²¹ Срби су хватани и убијани по насељима, улицама, њиховим кућама итд.: „1. VIII. 1941 године, по наредби таборника Хикла Леополда и начелника Орловца Иве настао је на нашем мјесном одбору највећи злочин, општи покољ православног живља. Одмах изјутра тог дана покупили су усташе једну групу Срба коју су отјерали камионом у Приједор и тамо поубијали све сем једног који се је занесвјестио и причинчао мртвим. Ту је било око 40 људи. Послије овога усташе су се размиљеле по објектима рудника, приватним кућама, улицама и путевима и као бијесни пси убијали Србе гдје су год којег затекли. У овом покољу пало је око 50 невиних жртава [...]”²²

²¹ У документима и свједочењима забиљежена су ова имена усташа и њихових сарадника у Љубији: Леополд Хикл, Иво и Недељко Орловац, Иван Јурин, Миљенко Марушић, Јосип Милас, Сулејман Башић, Хабиб Икановић, Сулејман Хасанагић, Маријан Чајкушић, Јосо Матић, Химзо Сарајлија, Владо Кућиш, Драгутин Пезић, Вјекослав Франић, Веселко Ловрић, Маријан Матић, Стипо Дринчић, Берислав из рудника Љубије, Хасан Елказ, Мустафа Башић, Ибрахим Чехић, Јурај Грга из Загорја (домобран), Шушњар Јосип из Љубљане (домобран), Чепић Стипо, Халупа Фрањо, Матић Марко из Рељаша, Ловрић Ото из Шурковца, Матановић Срећко из Волара, Тукерић Јуре из Шурковца, Мајсторовић Ивица из Мркоњић Града, Мркаљ Рамо из Бишћана, Фортубер Фридрих из Приједора, неки Тале из Козарца, Мрђеновић Никола из Хрватске Костајнице, Кауриновић Перо из Санског Моста, Лукић звани Кико, Видаковић Анте из Шурковца, Мехо Авдагић, Јаго Чавловић из Горње Равске, Матан Бегић из Горње Равске, Бујадило Иво из Горње Равске, Гаврановић Стипо из Доње Равске, Родић Стипо из Доње Равске, Ковачевић Драгутин из Доње Равске, Павловић Стипо из Доње Равске, Дједовић Винко из Тисове, Јујић Хамид из Хамбарина, Павловић Јосо из Доње Равске, Хрват Винко из Шурковца, Мато Павловић из Доње Равске, Миливоје Комљеновић, Фердо Рупчић, Нико Лукић, Рифет Алишић из Хамбарина, итд.

²² АБиХ, З. К. У. Р. З., К. 172, Записник састављен 17. јуна 1946. године у Љубији, срез Приједор, З. К. У. Р. З., Инв. број 56171.

Као организатор геноцида над Србима, међу љубијским муслиманима највише се истицао Сулејман Суљо Хасанагић. На збору који је одржао у Исламској Љубији (Доња Љубија), позвао је „све вјерне синове и кћери НДХ (католике и муслимане) да се они који немају ватреног оружја наоружају вилама, сјекирама и мотикама, блокирају Љубију и спријече да им који Србин утекне”.²³

Током Илинданских покоља, наоружани цивили (муслимани и Хрвати) који су учествовали у ликвидацији Срба носили су бијеле траке око руку; на тај начин су се међусобно препознавали. Бијеле траке су користили и злочинци у граду Приједору. Штавише, забиљежене су бијеле траке на рукама злочинаца широм Босанске Крајине па и шире, што је још једна потврда системски испланираног злочина над Србима. На бијелим тракама коришћеним у приједорском срезу налази се печат са грбом НДХ и натпис: „Независна Држава Хрватска, Опћинско Редарство Котара Приједорског”. Након рата оптужени Мехо Авдагић из Љубије Ислам, пред судом је изјавио: „Истина је да сам тога дана имао уза се сјекиру, јер ми је тог дана као и осталим наредио усташа Суљо Башић да узмемо сјекире и да ставимо бијеле траке око руке [...]”.²⁴ Многи од тих наоружаних цивила касније ће ући у формације усташких милиција на том подручју.

Усташке милиције током 1944. године у срезу Приједор

Током љета 1944. године на подручју среза Приједор, али и широм НДХ, хрватска држава је прибјегла јачању усташких милиција. Биле су то сеоске милиције, састављене од муслиманских и хрватских сељака. На подручју среза Приједор у љето 1944. године било је око 1.500 припадника усташких милиција организованих по муслиманским и хрватским селима. Нијемци су примијетили да је Па-

²³ Јован Мирковић, *Сјрадање Српске православне цркве у НДХ*, Београд, 2016, стр. 411.

²⁴ Ведрана Адамовић, „Илиндански покољ у Приједору 1941. године”, *Тојола: часопис ЈУ Сјомен-јодручја Доња Градина*, Св. бр. 5, Доња Градина 2019, стр. 84–86.

велић током 1944. године више пажње поклатио јачању усташких милиција него домобранства.²⁵ Усташке милиције биле су послиједња одбрана усташке власти на подручју среза Приједор.

Центри усташких милиција око Приједора налазили су се у Козарцу и Љубији. Козарац је обезбјеђивао друмски и жељезнички саобраћај Приједор – Бања Лука, а Љубија је обезбјеђивала пут Приједор – Сански Мост и жељезнички транспорт гвоздене руде из Рудника Љубија према Приједору.

Посебну жилавост и упорност у борби против партизана показали су припадници усташких милиција са подручја приједорског среза. То показује и чињеница да се у августу 1944. године партизанима предало око 2 000 припадника СС дивизије „Ханџар” у чијем саставу су углавном били муслимани са подручја данашње Босне и Херцеговине.²⁶ Муслимански и хрватски припадници милиција на подручју среза Приједор борили су се до краја ратних операција у овом срезу, што значи до септембра 1944. године.

Муслиманска усташка милиција на подручју Козарца

У Козарцу се у другој половини 1943. године јавља „Реџина милиција”, названа тако по неком Реџи, Рому, који је око себе окупио неколико стотина муслимана Козарца и околних муслиманских села.²⁷ Иако је Италија била капитулирала, а Нијемци губили на великим фронтovima, већина муслиманског становништва Козарца није

²⁵ „Информација Оперативног одјелjenja немачког опунOMOћеног генерала у Хрватској од 18. јула 1944. о војно-политичкој и привредној ситуацији у Независној држави Хрватској”, Драгослав Дџинић (ур.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Dokumenti Nemačkog rajha 1944–1945. godine*, Том XII, Књ. 4, Београд, 1979, стр. 425.

²⁶ Branko Damjanović, Savo Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Београд, 1985, стр. 213.

²⁷ Перо Вашкот, „Жељезничка пруга под ударцима Козарчана”, у: Есад Тихић (ур.), *Козара у Народноослободилачком рајшу – Записи и сјећања*, Књ. 5, Београд, 1978, стр. 983.

пришла снагама отпора на Козари. Није помогла ни комунистичка пропаганда која је настојала привући муслимане и Хрвате у своје војне редове. Хајро Капетановић спомиње у својим сјећањима да је након конференције са муслиманима Козарца и околине дошло до прилива преко 70 муслимана у партизанске редове. Међутим, пошто је поменути Рецо уз подршку Нијемаца и усташа организовао своје милицијске снаге, а како партизани нису могли да држе Козарац у својим рукама, највећи број мобилисаних муслимана побјегао је натраг у Козарац. Да ствар буде још гора, како тврди Капетановић, већина пребјеглих муслимана „пријавила се у јединице неког Рома, Бајре [Реце – прим. аутора] – команданта тзв. муслиманске милиције”.²⁸

Капетановић није баш најјасније датовао овај прилив муслимана у партизане. Консултовањем другог извора, уочава се да је то могло бити у мају или јуну 1944. године, када је у околини Козарца формирана „самостална Муслиманска чета. За командира ове чете постављен је Осман Џафић, из Приједора, а дужност политичког комесара повјерена је Енверу Ризванбеговићу, из Босанског Новог. Приликом формирања чета је бројала око 20 бораца”.²⁹

Неувјерљиво дјелује покушај правдања поступка муслимана дезертера, конструисан од стране комуниста након рата. Хајро Капетановић је у поменутих сјећањима тврдио да су муслимани „радије слали своје у ту Бајрину [Рецину – прим. аутора] милицију да пред усташама и Њемцима имају неко покриће, а нама ће се дефинитивно окренути када буде, како су они говорили, прави вакат (вријеме)”.³⁰ Другим ријечима, очекивали су да други крваре за њих, притом помажући и учествујући у борби против партизана и злочинима над Србима.

Крајем јуна 1944. године, почеле су завршне борбе за уништење посљедњег усташког упоришта на поткозарском дијелу среза Прије-

²⁸ Хајро Капетановић, „Мој сусрет са Козаром”, у: Есад Тихић (ур.), *Козара у Народноослободилачком рају – Зайиси и сјећања*, Књ. 5, Београд, 1978, стр. 215.

²⁹ Вошко Ваškот, *Општина Приједор у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији 1941–1945. године (необјављено)*, оп. cit., стр. 476–477.

³⁰ Хајро Капетановић, „Мој сусрет са Козаром”, оп. cit., стр. 216.

дор изван самог града. Вођено је укупно пет борби за Козарац: „У пет борби које су вођене око Козарца и за коначно његово ослобођење – 28. јуна, 6, 9, 12. и 17. јула Нијемци, усташе и ’Реџина милиција’ оставили су на бојишту 476 мртвих и 237 рањених, док су наше снаге имале 18 мртвих и 30 рањених.”³¹

Своју оданост НДХ и Нијемцима муслиманска милиција из Козарца показала је приликом коначног ослобођења Козарца 9. јула 1944. године. Припадници милиције су иза себе оставили 206 мртвих и 58 рањених својих људи. Партизани су имали осам погинулих, шеснаест рањених и два нестала.³² О каквим се припадницима милиције радило свједочи и усмена наредба команданта 2. батаљона 11. крајишке козарске бригаде, Ђуре Вученовића Бусена, пред напад на Козарац: „Знајући да се у Козарцу налазе само усташе које су биле познате по злодјелима и упорности у борби против партизана, усмено сам саопштио командирима да не желим заробљених непријатељских војника. Била је то самовољна одлука, али сам закључио да се другачије са козарачким усташама не може поступити.”³³

Један број припадника милиције из Козарца успио се извући према жељезничкој прузи и даље према Приједору. Они су учествовали у борби за Приједор 6/7. септембра 1944. године. Они који нису страдали заробљени су, а дио њих је мобилисан у партизанске редове.

Након ослобођења Козарца, нова власт, иако је радила на развоју братства и јединства, није имала најбољи пријем међу муслиманским становништвом, а било је проблема и са самим партијци-

³¹ Перо Вашкот, „Жељезничка пруга под ударцима Козарчана”, у: Есад Тихић (ур.), *Козара у Народноослободилачком рату – Зайиси и сјећања*, Књ. 5, Београд, 1978, стр. 984.

³² „Izvjestaj Štaba 11. krajiške brigade od 31. jula 1944. Štabu 4. NOU divizije o dejstvima na prostoru oko Prijedora i Kozarca u julu”, Fabijan Trgo (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Том IV, Књ. 27, Београд, 1967, стр. 548.

³³ Ђуро Вученовић Бусен, „У Другом батаљону 11. крајишке НОУ козарске бригаде 1944. године”, у: Есад Тихић (ур.), *Козара у Народноослободилачком рату – Зайиси и сјећања*, Књ. 6, Београд, 1978, стр. 301–302.

ма муслиманима. О томе нам говори и један партијски документ од 31. марта 1945. године, у којем се између осталог каже:

„[...] партијска организација на терену козарачке општине услед своје младости не може да се избори против реакционарних типова у Козарцу на основу чега се и налази на томе терену један члан овог комитета [Срески комитет КПЈ за Приједор – прим. аутора] који тамо дјелује. Шемсо Ћејван [исти онај који је помагао при конфисковању усташке имовине – прим. аутора] који припада ћелији Козарца је искључен из партије зато што је се дао у крајност пијанчења, што је имао капитулантски став према назадним типовима у Козарцу и зато што је изразио неповјерење према секретару овог комитета као и секретару НО одбора, говорећи да ми ударамо по њему као муслиману а не човјеку који толико гријеши”³⁴

Било је и проблема са муслиманима мобилисаним у партизанске јединице. Пред сам крај рата, крајем априла 1945, Срески комитет КПЈ за Приједор извјештава Окружни комитет КПЈ за Бању Луку да се „у задње вријеме успјело што преко стража што преко НОО-ра похватати и што их се самих предало око 30 дезертера, од којих су четири поубијана приликом хватања јер су бјежали. Дошле су неке оптужбе из Козарца ће кажу да су неки од њих похватани па онда поубијани, али ми смо испитали ствар и није тачно, што причају”³⁵

Послијератна власт је некако успјела да умири стање у Козарцу, али је цијена за то била и приморавање преживјелих Срба да ћуте о својим страдалницима. Добар дио козарачких усташа је погинуо током рата или су стријељани пред крај и након рата. Дио их је одслужио затворске казне. Ипак, знатан број муслимана из Козарца који су учествовали у пљачкању и ликвидацији Срба прошао је без икаквих санкција.

³⁴ *Срески комитет КПЈ за Приједор*, 31. март 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/183.

³⁵ *Срески комитет КПЈ за Приједор*, 27. април 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/184.

Усташке милиције на подручју Љубије

На терену Љубије постојало је неколико усташких милиција током 1944. године: „Атлијина [римокатоличка – прим. аутора] милиција”, крајем рата јачине око 140 људи, коју је водио Јозо Атлија, усташки таборник из Старе Ријеке;³⁶ „Јагина (римокатоличка) милиција”, јачине око 500 људи, под командом Јаге Чавловића; „Шефкина (муслиманска) милиција”, јачине око 450 људи, под командом Шефке Хаџиахметовића.³⁷ Упоредимо ли број муслиманског и хрватског становништва на простору општине Љубија (преко 10.000), видимо да је крајем рата огроман проценат војно способних припадника ова два народа био у јединицама усташке милиције. Одређени број припадника милиције био је и са подручја Старе Ријеке (Атлијина милиција). Ове милицијске снаге биле су распоређене по читавој територији општине Љубија. У муслиманским селима између Љубије и Приједора били су распоређени Шефкини милиционари. Јагини милиционари били су у Љубији, обезбјеђивали су рудник и вршили упаде у села између Љубије и Санског Моста. Атлијини људи били су стационирани у Приједору и учествовали су у борбама за овај град 6/7. септембра 1944.

Усташка милиција чинила је насиље над преживјелим Србима, пљачкали су и палили српска села. Тако је, на примјер, једна група усташке милиције под вођством поменутог Шефке Хаџиахметовића почетком августа упала у Волар, опљачкала и попалила седам српских кућа.³⁸

Током августа воде се честе борбе између партизана и усташких милиција на подручју љубијске општине. Други батаљон Једанаесте крајишке НОУ бригаде дочекао је 7. августа, између рудни-

³⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije”, *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977*, Prijedor, Prijedor, 1980, стр. 373.

³⁷ Drago Karasijević, Đuro Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška, 1982, стр. 283.

³⁸ АБиХ, З. К. У. Р. З., К. 176, Записник састављен 17. јула 1946. године у Приједору, срез Приједор по З. К. У. Р. З., Инв. број: 56184.

ка Љубије и Старе Ријеке, дијелове Јагине милиције и након борбе протјерао милиционаре натраг у рудник Љубију. Убијена су два и рањена три припадника милиције.³⁹ Слиједио је партизански напад 8/9. августа, на жељезничку станицу Љескаре код Љубије. Том приликом ликвидирано је осам Шефкиних људи. Након тога, око стотину усташа и припадника усташких милиција кренуло је 9. августа из Љубије према Бришеву. Наступали су према положајима Другог батаљона Једанаесте крајишке НОУ бригаде. У постављеној засједи рањено је осам, а ликвидирана три непријатељска војника, док су се остали вратили у Љубију.⁴⁰

До краја августа се ређају окршаји Једанаесте крајишке НОУ бригаде са усташком милицијом стационараном по селима љубијске општине. Били су то посљедњи трзаји непријатеља на издисају. У ноћи 11/12. август нападнуто је непријатељско упориште на тунелу Дубочај, на прузи Љубија–Приједор. Због појачања које је непријатељ добио, тунел није заузет. Одмах након тога Трећи батаљон напада Шефкину милицију, јачине 40 људи, у Зецовима. Убијена су четири припадника милиције, остали су побјегли. У исто вријеме Други батаљон је напао Шефкину милицију на брду Раљаш и убио три особе. Вод Шефкине милиције вратио се у Зецове 13. августа и одмах је био нападнут од стране Трећег батаљона. Ликвидиране су три особе, остали су се повукли из села. Двадесетог августа Други батаљон је у Хамбаринама напао вод Шефкиних припадника милиције јачине 40 бораца. У ноћи 20/21. август партизани нападају Шефкине људе у Чаракову и Зецовима. Убијено је пет бораца, остали су се повукли у Приједор. Борбе са припадницима милиција и усташама у селима између Љубије и Приједора трајале су током цијелог августа.⁴¹

³⁹ Drago Karasijević, Đuro Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, op. cit., стр. 291–292.

⁴⁰ „Izvjestaj Štaba 4. divizije od 14. avgusta 1944. Štabu Petog korpusa NOVJ o dejstvima na prostoru oko Ripča, Prijedora i Ljubije”, Fabijan Trgo (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, Knj. 28, Beograd, 1967, стр. 273–274.

⁴¹ Drago Karasijević, Đuro Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, op. cit., стр. 291–296.

Почетком септембра 1944. године, партизанска команда је планирала завршне нападе на Приједор и Љубију. Са циљем спречавања бјекства милиционара из муслиманских и хрватских села ка Приједору, предузете су припреме за напад на Бишћане, Ризвановиће и Раковчане. У ту сврху пребачен је један партизански вод између Приједора, Бишћана и Ризвановића. За напад на Љубију Ислам, Љубију Рудник и затварање правца Љубија–Приједор ангажоване су снаге Четвртог батаљона Шесте КНОУ бригаде, Трећег батаљона Осме КНОУ бригаде и Подгрмечки одред. Артиљеријску подршку осигуравао је Први артиљеријски дивизион који се налазио на простору Радомировац–Волар.⁴²

Рејон Љубије браниле су мјешовите непријатељске снаге: Први батаљон 383. пука 373. њемачке дивизије, јачине око 800 војника; Четврта бојна Осмог усташког здруга, јачине око 600 усташа; Шефкина милиција у чијем саставу је тада било око 340 бораца; Јагина милиција, тада са око 280 бораца; Шеста бојна Осмог усташког здруга, јачине 300 усташа – укупно око 2.320 непријатељских војника.⁴³ Милиција Јозе Атлије тада се налазила у Приједору. Та оперативна група названа је по команданту Првог батаљона 383. пука 373. дивизије „Тигар” – „Група ’Арендт’ (*Ahrendt*)”. Била је потчињена команданту Четрнаестог ловачког здруга у Босанском Новом.⁴⁴

Након ослобођења Приједора 7. септембра, три батаљона Шесте КНОУ бригаде кренула су да ликвидирају непријатеља на линији Чараково–Хамбарине. Испред њих се према Љубији повлачио и непријатељ из Приједора, између осталих и Атлијини борци.

Тек након што се дио партизанских снага пребацио непријатељу иза леђа, приморао га је да се повуче у Љубију. Правац Прије-

⁴² „Zapovijest Štaba 4. NOU divizije od septembra 1944. Štabovima potčinjenih jedinica za napad na Prijedor i Ljubiju”, Fabijan Trgo (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, Knj. 29, Beograd, 1968, стр. 173–174.

⁴³ Drago Karasijević, Đuro Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, op. cit., стр. 313.

⁴⁴ Branko Damjanović, Savo Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, op. cit, стр. 214.

дор – Босански Нови, на лијевој обали Сане, затварале су снаге Првог и Четвртог батаљона Осме КНОУ бригаде. Они су 7. септембра помјерили непријатеља из упоришта на линији њиховог дејства Љубија – Шурковац – Босански Нови и правца Љубија – Приједор.⁴⁵

Увидјевши да су опкољене са свих страна и да им пријети уништење, непријатељске снаге из Љубије су се одлучиле на пробој према Босанском Новом. Око 16 и 30 часова, снаге оперативне групе „Арент” и оне избјегле из Приједора прикупиле су се у Ислам Љубији и кренуле цестом према Приједору. Њих је дочекао Трећи батаљон Осме КНОУ бригаде, чији је положај био са западне стране уздуж цесте Љубија–Приједор. Развила се огорчена борба. Непријатељске снаге су у таласима покушавале да се домогну положаја Трећег батаљона. Борба је трајала три сата, од 17 и 30 до 20 и 30. Трпећи велике губитке, непријатељ се пробијао према Хамбаринама. Пробивши се до Хамбарина, окренуо је правцем села Ризвановићи–Бишћани–Југовци. Трећи батаљон их је пратио у стопу носећи им губитке. Борбе су трајале цијелу ноћ 7/8. септембра уз огромне губитке непријатељске живе силе.⁴⁶ У селу Цикоте непријатељску колону су напали Први, Други и Четврти батаљон Шесте КНОУ бригаде. Трпећи страшне губитке непријатељ је кренуо да прелази на десну обалу ријеке Сане. Око 7 сати изјутра, 8. септембра, прве десетковане непријатељске јединице прешле су на десну обалу Сане. Ту су их, из села Доња Драготиња, дочекале снаге Једанаесте КНОУ бригаде. Непријатељ је био разбијен и дезоријентисан. Неке његове јединице покушале су да се лијевом обалом ријеке Сане, преко Витасоваца, пробију ка Благају па даље према Босанском Новом. На том правцу их је дочекао Први батаљон Осме КНОУ бригаде, одбио

⁴⁵ „Izvještaj Štaba 4. divizije od 7. oktobra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima na sektoru Prijedor–Banja Luka”, Fabijan Trgo (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, Knj. 30, Beograd, 1968, стр. 127–128.

⁴⁶ „Izvještaj Štaba 4. divizije od 10. septembra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o zazimanju Prijedora i Ljubije”, Fabijan Trgo (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, Knj. 29, Beograd, 1968, стр. 271–272.

са тога правца и вратио у Цикоте. Ове непријатељске јединице опет су се нашле под пакленом ватром на обали Сане.⁴⁷

Рејон коначног обрачуна са усташама из Љубије и њиховим савезницима обухватао је подручје села Цикота, Трговишта и Доње Драготиње. Осмог септембра је то подручје било прекривено непријатељским лешевима и опремом. Већина припадника усташке милиције из Љубије изгинула је у тим борбама. Мањи дио је заробљен или се прикључио партизанима. Након рата, неким је суђењено за злочине над српским становништвом, али неки од преживјелих припадника милиције избјегли су било какву одговорност.

Закључак

Усташке милиције на подручју среза Приједор незаобилазно су питање при истраживању Другог свјетског рата на том подручју. Нажалост, до данас то питање није привукло пажњу истраживача. У другој Југославији, слиједећи идеју „братства и јединства”, усташке милиције у Приједору биле су једна од тема које су занемариване или прећуткиване. Након Другог свјетског рата, Приједор је био град у којем су живјели учесници ослободилачког рата, преживјели и потомци жртава геноцида, скупа са великим бројем бивших припадника војски НДХ, па и усташких милиција, или њиховим потомцима. Зарад мира злочини над Србима су релативизовани и именовани фашистичким. Тако су пописи жртава геноцида и других цивилних жртава именовани као пописи „Жртава фашистичког терора”. У те спискове су поред српских, јеврејских и ромских жртава геноцида убрајане и цивилне жртве осталих народа који нису били обухваћени геноцидом.

Одговори на питања у вези са усташким милицијама пружају нам и одговор на питање колико је НДХ била прихваћена међу хрватским и муслиманским масама. Тиме се оспоравају сви доса-

⁴⁷ Branko Damjanović, Savo Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, op. cit., стр. 223–224.

дашњи, углавном ненаучни или идеолошки усмјерени, закључци по којима НДХ није била прихваћена најбоље међу хрватским и посебно муслиманским становништвом. Да је којим случајем било другачије, Хрвати и муслимани не би пред крај рата пунили редове усташких милиција и пружали огорчен отпор него би прелазили на страну побједника – српских партизана. Онај дио хрватске војске (углавном домобрани) који пред крај рата прелази у партизанске редове, у највећем броју случајева то чини када је поражен или бројчано надјачан.

Преко муслиманских и римокатоличких усташких милиција можемо анализирати и однос муслиманског и хрватског становништва среза Приједор према антифашистичкој борби крајем Другог свјетског рата. Та борба је за српско становништво значила борбу за голи живот. За муслиманске и хрватске масе она је значила крај њиховим привилегијама, ма колико мале биле током ратних година, и одговорност за злочине над српским становништвом. Такође, овоме су допринијели и ранији сукоби између ова три народа. Веома мали број муслимана и Хрвата среза Приједор био је укључен добровољно у борбу против НДХ и Нијемаца. Партизани су за њих били српска војска.

Извори, мемоари и лиџераџура

Необјављени извори

- Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за БиХ (З. К. У. Р. З.), К. 227, *Зайисник састављен 16. септембра 1946. године у Тузли, срез тузлански*, З. К. У. Р. З., Инв. број 58080;
- АБиХ, З. К. У. Р. З., К. 172, *Зайисник састављен 18. јула 1946. године у Љубиџи*, срез Приједор по З. К. У. Р. З., Инв. број 56175;
- АБиХ, З. К. У. Р. З., К. 176, *Зайисник састављен 17. јула 1946. године у Приједору*, срез Приједор по З. К. У. Р. З., Инв. број: 56184;
- АБиХ, З. К. У. Р. З., К. 172, *Зайисник састављен 17. јуна 1946. године у Љубиџи*, срез Приједор, З. К. У. Р. З., Инв. број 56171;
- Акраповић, Доста Раца, *Свједок Доста Раца Акрајовић (1941)*, Интервју урадио Борис Радаковић, [уживо] у Меморијалном музеју на Мраковици, 24. фебруар 2020;
- Меморијални музеј на Мраковици, *Срески комитет КПЈ за Приједор, 31. март 1945*, F5/183;
- Меморијални музеј на Мраковици, *Срески комитет КПЈ за Приједор, 27. април 1945*, F5/184.

Објављени извори

- Džinić, Dragoslav (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Dokumenti Nemačkog rajha 1944–1945. godine*, Tom XII, Knjiga 4, Beograd, 1979;
- Trgo, Fabijan (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, Knjiga 27, Beograd, 1967;
- Trgo, Fabijan (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, Knjiga 28, Beograd, 1967;
- Trgo, Fabijan (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, Knjiga 29, Beograd, 1968;

- Trgo, Fabijan (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, Tom IV, knjiga 30, Beograd, 1968;
- Vukčević, Slavko (ur.), *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata. Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945. godine*, Tom I, Knjiga 1, Beograd, 1993.

Мемоари

- Ćurguz, Dragutin, Vignjević, Milorad, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović”*, Prijedor, 1982;
- Damjanović, Branko, Popović, Savo, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd, 1985;
- Karasijević, Drago, Milinović, Đuro, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bосанска Градишка, 1982;
- Тихић, Есад (ур.), *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, Књига 5 и 6, Београд, 1978;
- Вигњевих, Милорад, Лукач, Душан (ур.), *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, Књига 1, Београд, 1971.

Објављена лијературу

- Адамовић, Ведрана, *Године сјрадања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42 – Прилои ироучавању злочина еноцида над српским народом у Пољкозарју*, Приједор, 2018;
- Адамовић, Ведрана, „Илиндански покољ у Приједору 1941. године”, *Тојола: часопис ЈУ Сјомен-иогручја Доња Градина*, Свеска бр. 5, Доња Градина, 2019;
- Вокан, Бранко Ј., *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, Sanski Most, 1980;
- Вокан, Бранко Ј., *Скривене намјере*, Београд – Бања Лука, 2001;
- Dimitrijević, Bojan B., *Ustaška vojska Nezavisne države hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016;
- Džaja, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991) – S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo–Zagreb, 2004;
- Hoare, Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica, 2019;

- Jahić, Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla, 1995;
- Karović, Merisa, „Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941–1945”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sveska br. 1–2, Sarajevo, 2007;
- Kolar-Dimitrijević, Mira, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije”, *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977*, Prijedor, Prijedor, 1980;
- Љубичић, Марина, „Страдање цивилног становништва општине Приједор у периоду од 1941–1942. године”, *Годишњак Музеја жртва веноцида*, Београд, 2014;
- Miljković, Dušan D., *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941–1945)*, Београд, 2011;
- Мирковић, Јован, *Страдање Српске православне цркве у НДХ*, Београд, 2016;
- Skoko, Savo, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, Београд, 1991.

Необјављена лиџераџура

Baškot, Boško, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. godine*, (необјављено).

Борис Радаковић (1986) одрастао је у Приједору где је завршио основну и средњу школу. Филозофски факултет у Бањалуци, студије историје, завршио је 2015. године. Уређује сајтове „Племенито” и „Срби у Босни и Херцеговини кроз епохе и судбине”, а дописник је сајта Удружења студената „Др Милан Васић” и медијског портала „Фронтал”. Један је од аутора књиге „Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату” Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица из Бањалуке (2018), као и монографије „Усташка упоришта под Козаром током Другог свјетског рата” објављене 2021. године. Запослен је у Меморијалном музеју на Мраковици.

Борис Радакович
Искусствовед-историк Мемориального музея на Мраковице,
Заповедник «Козара»

**ОЧЕРК-ПРИЛОЖЕНИЕ К ИССЛЕДОВАНИЮ
УСТАШСКИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ МИЛИЦИИ В ОКРУГЕ ПРИЕДОР:
УСТАШСКАЯ МИЛИЦИЯ В 1944 ГОДУ**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Усташские подразделения милиции на территории округа Приедор до настоящего времени неизвестны в сербской историографии и в историографиях стран, созданных после развала Социалистической Федеративной Республики Югославии (СФРЮ). В настоящем труде читатель может ознакомиться с действиями подразделений усташской милиции в 1944 году. В этом периоде подразделения усташской милиции были самыми многочисленными и воинственными. Около 1500 боевиков милиции действовало в районе г.Приедора в течение последних месяцев войны на территории данного округа, т.е. от июня до первой половины сентября 1944 года. Для освещения их роли в период с 1941 по 1944 гг. необходимы дополнительные исследования.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *подразделения Усташской милиции, г. Приедор, погромы на Ильин день, Независимое Государство Хорватия, партизаны.*

Борис Радакович (1986) вырос в г.Приедор, где он получил начальное и среднее образование. Философский факультет в Бانيا-Луке на исторической кафедре он закончил в 2015 году. Он является редактором сайтов «Благородное» и «Сербы в Боснии и Герцеговине через эпохи и судьбы», а также одним из авторов сайта Объединение студентов им. др Милана Васича и медийного портала «Фронтал» и соавтором книги «Республика Сербская в Оборонительно-отечественной войне» Республиканского центра по исследованию войны, военных преступлений и поиску лиц, пропавших без вести из Бانيا-Луки (2018), а также монографии «Усташские опорные пункты у подошвы г.Козара во Второй мировой войне», опубликованной в 2021 году. Работает в Мемориальном музее на Мраковице.

Boris Radaković
Curator-historian of the Memorial Museum in Mrakovica,
National Park “Kozara”

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE USTASHA MILITIA IN PRIJEDOR COUNTY: THE USTASHA MILITIA DURING 1944

SUMMARY: *The Ustasha militias in the area of the Prijedor section are still unknown in Serbian historiography and the historiographies of the states created after the collapse of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). In this paper, we will approach the activities of the Ustasha militias during 1944. In that period, the Prijedor Ustasha militias were the most massive and combative. About 1,500 members of the militia operated in the territory of Prijedor in the last months of the war on the territory of this section, i.e. from June to the first half of September 1944. In order to shed light on their role from 1941 to 1944, additional research is needed.*

KEY WORDS: *Ustasha militias, Prijedor, Ilindan (*St. Prophet Elijah's Day) massacres, Independent State of Croatia, partisans.*

Boris Radaković (1986) grew up in Prijedor, where he completed primary and secondary school. He graduated from the Faculty of Philosophy in Banja Luka, History Department, in 2015. He edits the websites “Plemenito” and “Serbs in Bosnia and Herzegovina through epochs and destinies”, and is a correspondent for the website of the Student Association “Dr. Milan Vasić” and the media portal “Frontal”. He is one of the authors of the book “Republic of Srpska in the Defensive-Fatherland War” of the Republic Center for Research on War, War Crimes and the Search for Missing Persons from Banja Luka (2018), as well as the monograph “Ustasha Strongholds under Kozara during the World War II” published in 2021. He is employed at the Memorial Museum in Mrakovica, National Park „Kozara”.

Др Немања Девећ
Научни сарадник Института за савремену историју
у Београду

СВЕТИ НОВОМУЧЕНИЦИ ДАБРОБОСАНСКИ И МИЛЕШЕВСКИ И МУЧЕНИЦИ МИЉЕВИНСКИ: ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

САЖЕТАК: „Босанска јоліоіа” Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) ѿредставаља уобичајени назив за ѿвлачење снага националној ѿкрејта отіјора из Србије кроз Босну у зиму и ѿролеће 1944–1945. іодине. У завршној фази ітој ѿвлачења, ііоком маја 1945, на іодручју Зеленіора извршена је масовна ликвидација осітаіака формација ЈВуО. Иако не іовори о њима са ііеолошкој сіановиіштіа, овај рад има за циљ да да іредістіорију сірадања Свеіих новомученика Дабробосанских и Милешевских и мученика Миљевинских, од којих је знаіан број настірадао уіраво у комунистіичким смакнућима у іролеће 1945. іодине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ЈВуО, Босанска јоліоіа, Зеленіора, раііни злочини, Свеіи новомученици Дабробосански и Милешевски, мученици Миљевински, 1945.

„Босанска голгота” је термин који говори о тегобном повлачењу снага Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) из Србије у јесен и зиму 1944/1945, после уласка совјетске Црвене армије, партизанског устоличења у југословенској престоници и војно-политичког слома ројалистичког Равногорског покрета у Србији. То је уједно и прича о повлачењу националних снага из Црне Горе пред победницима у грађанском рату, који нису показивали милост за своје

конкуренте – често блиске пријатеље или братственике. Термин „Босанска голгота” настао је у емиграцији, међу ретким преживелим борцима генерала Драгољуба Михаиловића, као некакав издањак Албанске голготе, коју су преживели њихови очеви у повлачењу српске војске у јесен и зиму 1915/1916. Голготни пут кроз Албанију завршио се војничком победом 1918, а голгота у Босни завршила се потпуним поразом и ликвидацијама њених учесника.

Одступање ЈВуО из Србије и Црне Горе и увод у страдање на Зеленгори маја 1945.

Притиснут наглом променом политичких прилика и обртом у грађанском рату до ког је дошло након совјетског војног уласка у Србију, генерал Михаиловић је крајем септембра 1944. донео одлуку да се са Врховном командом и незнатним бројем војника пребаци у Босну. Према првим плановима, требало је да се на том подручју изолују од борбеног додира са снагама Црвене армије, створе ширу територију под својом контролом и онда сачекају интервенцију западних савезника (пре свега САД) у корист очувања монархистичког и демократског поретка у Југославији.¹

Крајем октобра 1944, пут Босне су кренули остаци србијанских јединица ЈВуО (Команда Србије са генералом Мирославом Трифуновићем на челу). Њихово бројно стање је упитно, али се у историографији до данас раширило уверење да се радило о близу 20.000 људи. Склони да оспоре цифре које говоре о њиховој снази, чак и значајни историчари партизанског покрета попут Венцеслава Глишића прихватају процену да је у Босну одступило између 15.000 и 18.000 припадника ЈВуО из Србије. Ипак, у предстојећим искушењима њихов број ће се убрзано смањивати.² Током новембра 1944. ове формације (Посавско-колубарска група корпуса, Расинско-топлич-

¹ Хедер Вилијамс, *Пагодбранци, њаириоџи и њарџизани*, Београд, 2009, стр. 288–289.

² Милан Радановић, *Казна и злочин, снаје колаборације у Србији 1941–1945*, Београд, 2015, стр. 378–381.

ка група корпуса, Церско-мајевичка група корпуса, група корпуса Горске краљеве гарде, Јужно-моравска група корпуса, Шумадијска група корпуса, Млавско-смедеревска група корпуса, Команда Београда и остаци још неких мањих јединица) пешице су прегазиле правац Пријеполје–Пљевља–Чајниче. Потом су продужили према северу, ка пределу Романије.³

Даље наступање ових јединица треба тумачити у контексту расписа генерала Михаиловића од 28. новембра: „Борба за слободу се наставља. У тој борби, ви Шумадинци истрајаћете и послужићете за пример. Зато следујте Чичина наређења и извршујте их. Ако вас има завађених, пружите један другоме руку и нека братска љубав завлада међу вама. Наши покрети нису измицање из борбе, већ заузимање подеснијих просторија за продужење борбе. Пред Савезницима ми ћемо вредети само ако будемо уједињени и сложни и ако владамо читавим покрајинама. Њима не требају избеглице. Њима требају борци, онакви какви смо до сада били. Кад Савезници дубље продру у нашу земљу, Чича има пута и начина да они нашу борбу прихвате и подрже. Сви треба добро да знају да Американци и Енглези су противни томе да Југославијом овладају тирани. Наше снаге су многобројне. Чича их не може згомилати на мале просторије које су тешке за исхрану. Због тога наше снаге треба да захвате велике просторије, на којима до доласка Савезника имају да се боре, да раде и да се исхрањују. Снабдевање на земљишту мора бити уредно, са плаћањем, или са давањем прописаних признаница. Признанице издају интендантски органи, као и старешине јединица, и то под печатом. Однос према народу, без обзира на веру, има да буде братски. Позивам све старешине и све војнике, Шумадинце, да следују мојим наређењима за даље покрете које издајем преко надлежних старешина. У току даљих ваших покрета ја ћу се отворити лично код свих вас редом. Налазим се у вашој близини. Редом ћу проћи све јединице, према важности задатака које им сада дајем. Ове задатке извршавајте енергично, са вољом и преданошћу. Са Божјом помоћу

³ Бојан Димитријевић, Немања Девећ, *Босанска јолијота. Слом снаја ЈВуО у Босни 1945*, Београд, 2021, стр. 135–137.

ми ћемо успети.”⁴ Врховна команда и највећи део снага под заповедништвом Команде Србије среле су се у висини Кладња у другој половини децембра, да би потом наставиле офанзивна дејства ка пределу Тузле. Међутим, ове борбе су се окончале првим већим поразом ЈВуО након њеног одступања из Србије – и потискивањем ка северу Босне. Почетком јануара 1945. налазимо их у зони Озрена. У другој половини месеца успели су да делимично прошире зону под својом контролом ослобођењем Модриче од усташких снага, али и да се поново нађу у интензивнијим сукобима са НОВЈ у околини Грачанице и Градацца.⁵

У међувремену, дошло је до формирања и пристизања у Босну још једне велике колоне. Партизанско освајање старе престонице Цетиња, а потом и других вароши у Црној Гори, утицаће на црногорске снаге ЈВуО да се групишу и крену у повлачење из ових крајева. Стрељање „народних непријатеља” и заробљеника по уласку у поједине варошице допринеће томе да се уз ове снаге прикупе и представници политичког живота, Митрополије црногорско-приморске и свештенства (са митрополитом Јоаникијем Липовцем на челу), али и део становништва које није желело да чека победнике и подели судбину већ ликвидираних на Цетињу, у Бару, Грахову и другим местима.⁶ Ова групација се током децембра 1944. кретала правцем Подгорица–Колашин–Мојковац–Пријепоље–Прибој–Рудо. У то време имала је не мање од 7.000 бораца и 2.000 избеглица – цивила који су им се придружили у одступању.⁷ Ове јединице су 5. јануара у Рудом реорганизоване по другачијем принципу у односу на србијанске и чиниле су их: 1, 5. и 8. дивизија (подељене на пукове), као и неколико засебних група и јединица углавном снаге од по неколико стотина људи. У даљем одступању придружиће им се делови херцеговачких јединица и Истакнути део Врховне команде

⁴ Војни архив (ВА), Четничка архива (ЧА), к. 33, док. 56/5.

⁵ Бојан Димитријевић, Немања Девић, *op. cit.*, стр. 138–142, 154–160.

⁶ Бојан Димитријевић, *Голіоша чейника. Лијевче йоле, Јасеновац, Зидани мості*, Београд, 2019, стр. 65–67.

⁷ ВА, ЧА, к. 276, док. 16/1.

ЈВуО. Иако је најстарији по чину у овој групацији био пуковник Захарије Остојић, суштински командант јединица из Црне Горе остао је мајор Павле Ђуришић. Током јануара 1945, уз тегобан и исцрпљујући зимски марш и ширење епидемије тифуса, кретали су се ка северу Босне, у сусрет јединицама под непосредном командом генерала Михаиловића. На том путу, срели су се и делом заједно кретали са јединицама из састава Команде Србије које су привремено биле остале око Фоче и Горажда, па и саме кренуле ка северу.⁸

Ове две (фактички, три) колоне окупиле су се и започеле заједничка дејства под командом генерала Михаиловића у другој половини фебруара 1945. године. Међутим, њихова различита ратна искуства створиће и опречне ставове код команданата по питању даљих планова борбе. Вредно је запажање савременика да су припадници националних снага из Црне Горе према ђенералу Михаиловићу имали „изузетак” у доживљају и тумачењу. „Њега су Црногорци некако и сентиментално волели и частвовали, веровали су у његов патриотизам и добре намере, али као да нису имали пуно поверење ни у његову војничку способност ни у његову политичку памет. И сматрали су да је он подложен својој најближој околини која није дорасла ситуацији.”⁹ Комуникација Михаиловић–Ђуришић све до децембра 1944. није била нарочито интензивна, што је била пре свега последица удаљености и лоших веза, повремених концепцијских разлика, али и одређеног анимозитета и непотпуне субординације унутар покрета, који су карактерисали и овај однос. На то су се, по свему судећи, надовезале и историјске и регионалне разлике, те неповерење према Врховној команди у Србији. То је било уочљиво и код већине корпуса ЈВуО у Босни, који нису у потпуности пратили Михаиловићеве идеје и наређења. Пуковник Петар Симић, по доласку из Србије именован за команданта северnobосанских снага, као њихово основно обележје наводи „споре везе, непокретљивост јединица, личну нетрпељивост појединаца и несхватање интереса

⁸ Бојан Димитријевић, *op. cit.*, стр. 102–108.

⁹ Ратко Парезанин, *Моја мисија у Црној Гори*, Београд, 1991, стр. 60.

заједнице”, који су му стварали „огромне тешкоће у раду”.¹⁰ Што се одмицало даље на запад, према Бањој Луци и Крајини, ове јединице биле су самосталније. То ће се на крају одразити и на њихову судбину: у даљем путу „Босанске голготе” узеће учешћа, и то кроз наступање у два различита правца, само србијанске и црногорско-херцеговачке јединице. Од босанских корпуса ЈВуО пут са њима продужиће тек неколико јединица (Требавски, Мајевички, итд.) са севера и североистока Босне.

Идеја генерала Михаиловића да све јединице ускоро треба да крену натраг на своје терене појачала је несклад у ланцу командовања унутар ЈВуО. После дугог и тешког марша кроз Босну, снаге Павла Ђуришића уз велики број болесника, рањеника и цивила више нису могле натраг. На састанку војних и политичких лидера 21. фебруара донели су одлуку да се придруже широком антикомунистичком фронту на западу земље и крену пут Словеније. Извршен је покушај да се и Михаиловић са својим командантима из Србије приволи на овакав корак, али он није уродио плодом. После краткотрајне сарадње, две колоне су кренуле свака својим правцем; последњи сусрет Михаиловића и Ђуришића забележен је 16. марта код села Подновља.¹¹ Уз контакте са црногорским федералистима у Загребу (а посредно и са НДХ), групација под командом Остојића и Ђуришића кренула је кроз Посавину. Изиграни, током 4–6. априла принуђени су на тешке борбе са усташама у Лијевчу пољу, док су им извлачење онемогућавале и партизанске снаге. Уз велике губитке, напослетку су морали да се предају усташама и црногорским зеленашима у њиховој служби; потом је над њима примењена тријажа и, вероватно 21. априла 1945, у Јасеновцу извршена зверска ликвидација – и Ђуришића и Остојића и око 150 њихових најближих сарадника, официра и војника.¹² Остаци ових снага пребачени су у

¹⁰ Милош Крстић (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије (Зборник НОР)*, том 4, књига 34, Београд, 1974, стр. 626–636, 659, 698.

¹¹ Предраг Мишо Цемовић, *Од Подгорице до Градишке*, Гласник СИКД Његош, Чикаго, 7/1961, стр. 62–63.

¹² Исто, стр. 84–85; Михаило П. Минић, *Расуше косици 1941–1945*, Детроит, 1965, стр. 352.

Словенију, где ће у великој мери пострадали и од комунистичких снага током маја и јуна 1945. године.

Преостали део снага око генерала Михаиловића, после предаха, опоравка и реорганизације јединица на Вучијаку, припремао се за даљи пут. Политичка кратковидост вођства покрета била је најбоље видљива у прогласу јединицама од 6. априла 1945. (на дан када су снаге Југословенске армије умарширале у Сарајево); и даље се слепо веровало у интервенцију Запада и њихову подршку у акцији против комунистичког режима: „Сматрајући то као пуни доказ да Тито дефинитивно одбија да као основу прими демократска начела, за која се наш народ бори и даје толике жртве, Централни Национални Комитет Краљевине Југославије обавестио је о томе све Уједињене народе, изнео том приликом страдање народа под Титовом влашћу и тражио: да у земљи престане сваки терор над демократским и националним елементима. Да се народу даде пуна слобода и заведе демократска управа; да престане одвођење наше деце у иностранство ради преваспитања у духу који је стран нашем народу и народним традицијама; да се насилно мобилисани национални елементи не сврставају у казнене одреде, који се бацају у борбу само за то, да буду од непријатеља уништени; и да савезници пошаљу у Југославију комисије, које ће утврдити злодела такозваних ослободилаца и да заведу демократски ред и мир.”¹³ Уз сукобе са усташама средином априла и пробијање њихових линија одбране, војска подељена на три колоне кренула је у наступање ка Србији. Од 21. априла ова групација била је у скретању од Бање Луке правцем исток–југоисток, хватајући се постепено зоне средње Босне.

Сцене које су уследиле у планинском маршу подсећале су на описе повлачења преко Албаније, што потврђују и записи војног свештеника Авалског корпуса: „Јурило се тако брзо да су маршруте биле неиздржљиве, а поред тога војска гладна. [...] Завијамо југоисточно између Прњавора и Бања Луке. Марш усиљен а и глад усиљена. Војници деморалисани и неспособни ни за шта, а путеви који-ма смо пролазили врло су тешки и брдовити те војници почињу на

¹³ ВА, ЧА, к. 276, док. 1/6.

њима да остају. Негде у планини југозападно од Теслића почео је да пада снег. Неколико смртних случајева од зиме и глади, страхота ме узима када видех да остају на путевима.”¹⁴ Током 27. априла ова јединица и Шумадијска група корпуса претрпели су и осетније губитке у сукобима са партизанским снагама у околини села Младиковине, крај Теслића.¹⁵

Првог маја колоне ЈВуО (које партизански извештаји са терена у то време процењују на 12.000 људи)¹⁶ прешле су друм Травник–Зеница, а током наредна два дана се пробиле до планине Влашић. Уз борбу и кретање по деловима земље који су били насељени углавном муслиманско-хрватским живљем, до 6. маја (дана када су се подударили Вакрск и Ђурђевдан) успели су да стигну до Битовње. Идућег дана, код села Брадина извршен је мукотрпан прелаз комуникације Коњиц–Сарајево, праћен оштрим борбама, али и првим дејствима ратног ваздухопловства Југословенске армије против ЈВуО. Током 9. маја савладали су планину Височицу, а од наредног дана нашли су се на деоници Језерница–Обаљ. Свакодневне борбе које су се водиле тих дана већ су наговештавале одсудан сукоб; он се одиграо током 12. и 13. маја 1945. у рејону Зеленгоре.

Комплекс Зеленгоре обухвата површину од око 160 квадратних километара, простирући се кроз три општине: Калиновик, Фочу и Гацко. Највиши врхови ове планине, делом покривени и густим шумама, прелазе 2.000 метара надморске висине. Ради се, дакле, о ширем подручју, кроз које су се равногорске трупе 1945. под борбом пробијале неколико дана. Међутим, када говоримо о бици на Зеленгори, имамо у виду пре свега подручје села Врбница, Љубина и Закмур, у којима су се одиграле најтеже борбе у завршној фази грађанског рата, у којима је монархистичка Југословенска војска у отаџбини престала да постоји као војничка целина. Борбе на територији Врбнице започеле су током 12. маја, да би се наредног дана

¹⁴ Драгослав Димитријевић, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалској корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009, стр. 430–431.

¹⁵ Александар Милошевић, *Српска њрича, сећања из рајиа и револуције 1941–1946*, приредио Немања Девић, Београд, 2018, стр. 287–289.

¹⁶ Милош Крстић (ур.), *Зборник НОР*, оп. cit., стр. 894–899.

тежиште пренело и према Тјентишту и ушћу Сутјеске у Дрину – била су то идентична места у којима су и партизани доживели своју голготу током битке на Сутјесци у пролеће 1943. године. Губици равногораца током та два дана броје се у стотинама, а можда и у хиљадама мртвих. Са ове временске дистанце и на основу доступних извора, то је немогуће проценити. У току 13. маја настало је расуло преосталих снага ЈВуО, које су се, атомизирани у мање групе, наредних дана раштркале по целом терену према Дрини, од Тјентишта до Устиколине или назад према Миљевини или Калиновику. У неким случајевима осули су се стихијски, нагоњени жестином борбе, а у другима по Михаиловићевој наредби о осипању у герилу. Ипак, већина њих је продужила отпор и наредних дана. У неким документима Југословенске армије остало је забележено да је до уништења главнине ЈВуО коначно дошло 15. маја 1945, када је задат „одлучујући удар четничкој војној групацији”. Од тога дана и Титова авијација је престала да прогони разбијене равногорце. С друге стране, јединице Југословенске армије и КНОЈ-а до краја месеца су продужиле акције ка уништењу и последње групе која им је била доступна.

Прве статистике пораза ЈВуО на Зеленгори

Све партизанске (НОВЈ/ЈА/КНОЈ) јединице ангажоване у борбама са снагама ЈВуО у пролеће 1945. давале су дневне прегледи резултата борби у којима су учествовале, са обавезним навођењем колико је противничких војника убијено или заробљено. Све податке из тих извештаја у суштини можемо да узмемо апроксимативно, јер је константа таквих извештаја готово увек била значајно преувеличавање сопствених успеха и минимизирање неуспеха. Грешке се прикривају, док о масовним ликвидацијама заробљеника има врло мало трагова. Ипак, ови извештаји нам служе и као показатељи интензитета борби на терену. Чињеница је да су равногорске снаге свакако трпеле губитке од партизанских снага на целој деоници од средње Босне до Зеленгоре. С друге стране, иако исцрпље-

не дугим маршем, болестима, недостатком муниције и свега другог, снаге ЈВуО су у суштини, све док нису биле стешњене на Зеленгори, пружале одлучан отпор и њена главнина кретала се у борбеном поретку. Ипак, како је борба била завршена до 13. маја 1945, партизанске команде су наредних дана известиле своје претпостављене о проценама губитака противника и сопствених снага. Њихове статистике ову операцију посматрају у дужем периоду него што је трајала сама борба на Зеленгори. Они сматрају да је реч о операцији која почиње када дође до првих већих сукоба са снагама ЈВуО на деоници у средњој Босни (отприлике Младиковина–Фојница), па траје све до датума када састављају извештај (17–18. мај).

Извештавајући Генералштаб ЈА о борбама са групацијом четника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини, командант 3. корпуса ЈА јавио је: „Резултат борби од 29. априла до 18. маја: Убијено – заробљено – уништено 9.235 четника, међу њима преко 300 виших и нижих официра. Убијени су генерал Миша Трифуновић, Божић, пуковник Гаћеша. Плијен: 359 митраљеза, 33 бацача, 8 радио-станица, 355 коња и волова, стоке преко 600 грла и пушака преко 4.500. Већи број оружја аутоматског и пушака уништен је на попришту борбе по нашим јединицама, а и од самог непријатеља који је нарочито аутоматско оружје бацио у ријеку Љуту, Неретву, Дрину и Сутјеску.” Исти извор даје следећи закључак: „Према нашој процјени од читаве четничке групације остало је живих нешто преко 1.000 људи, који се разбијени по групицама крију по Романији, Жепу, Јахорини, Зеленгори, Вучеву. Последњих дана предавали су се нашим јединицама како војници тако и нижи и виши официри. Сви су одавали израз потпуно деморалисаних и исцрпљених људи.”¹⁷

Извештај 37. санџачке дивизије од 28. маја 1945. наводи: „У овој борби јединице ове дивизије уништиле су око 2.700 четничких официра и војника, међу којима велики број четничких команданата корпуса, чланова Дражиног Врховног штаба, команданата бригада и других официра на служби код Драже. Заплијењено је око 80 митраљеза и п[ушко]митраљеза, много аутомата и пиштоља.

¹⁷ Милош Крстић (ур.), *Зборник НОР*, оп. cit., стр. 894–899.

Заплијењена архива од четничких штабова и официра предата је ОЗНИ за Југославију. Постављени задатак ова дивизија извршила је у потпуности, ни једна четничка група или групица за ово време није успела да се пребаци кроз сектор ове дивизије.”¹⁸

Постоје извештаји још неколико бригада Југословенске армије о губицима које су нанели ЈВуО на својим секторима. Када је повучена из борбе, 15. маја 1945. године, 19. крајишка бригада извештава команду дивизије да је равногорским снагама нанела следеће губитке: „убијено 1.447, рањено 1.456, заробљено 540, утопљено 150. Свега: 3.593”. Ова бројка се придодаје статистикама за 53. средњобосанску дивизију. Писци монографије 53. средњобосанске дивизије овако коментаришу губитке снага ЈВуО и истичу допринос те дивизије: „Од укупног броја погинулих и заробљених четника, као и заплијењеног материјала на четничке јединице Драже Михајловића у борби са 18. и 19. бригадом 53. дивизије опадају следећи губици: – мртвих 2.939 – рањених 1.497 – заробљених 1.059, укупно 5.495.” Потом, писци монографије истичу: „Према томе 18. и 19. бригада су беспримјерним херојством уништиле преко половину групације четника Драже Михајловића и довеле их до потпуног пораза и уништења.”¹⁹

Навели смо горње извештаје не само да покажемо размере борбе и пораза снага ЈВуО, него и да предочимо околност да је веома тешко дефинисати тачне губитке равногорских снага. Разне јединице се укључују у борбе и искључују из борби са равногорцима током периода од скоро двадесет дана („У овим операцијама учествовале су следеће јединице: непрекидно цијела 38. дивизија, појачана бригада дивизије Н. О., 19. бригада 53. дивизије, а од 9. маја и III. и V. бригада 37. дивизије”).²⁰ Различити командни нивои (батаљон, бригада, дивизија, корпус) процењују нанете губитке на различите начине. Негде је та процена дефинитивна, а негде је оквирна – посебно

¹⁸ Исто, стр. 942–945.

¹⁹ Младен Вукосављевић, Драго Карасијевић, *Педесет̄ ире̄ћа народноослободилачка ударна средњобосанска дивизија*, Сарајево (без назначене године издања), стр. 187–188.

²⁰ Милош Крстић (ур.), *Зборник НОР*, оп. cit., стр. 894–899.

у првој фази борби, када партизанске снаге не улазе у распоред снага ЈВуО него их само нападају у покрету.

Уочава се да збирни извештаји које смо навели напред имају растегљиве категорије противничких губитака, па се тако поред „убијени”, „рањени” наводи и „уништени” или „мртви”, што даје могућност да се тумачи да је реч о ликвидацијама ван борбених дејстава. Другим речима: по заробљавању. Главни (и најчешће цитирани) збирни извештај Трећег корпуса писан је док још трају потере за преживелим равногорцима или док део заробљеника још увек није ликвидиран. Архива ЈВуО о овим догађајима, како Врховне команде, тако и појединачних јединица, није сачувана, па тако и са те стране остајемо ускраћени за одговоре на нека питања која су и кључна за историју Равногорског покрета. Све то чини да се равногорски губици засад могу само оквирно утврдити и врло флексибилно тумачити. То отвара врата за две могућности, зависне од перцепције аутора који о овом проблему пишу – да се нестварно високе бројке претворе у митске и „недодирљиве”, или да се број погинулих, укључујући и масовне злочине над заробљенима, у потпуности негира или релативизује.

Масовна ликвидација заробљених равногораца

Ликвидације равногорских ратних заробљеника у источној Босни и северној Херцеговини, извршене после формалног завршетка Другог светског рата у Европи, биле су најранија масовна смакнућа противника комунистичког покрета у Југославији. Масовне ликвидације домаћих антикомунистичких и националних противника у Словенији уследиће неколико дана касније, и оне ће се својом бруталношћу и монструозном динамиком временски преклопити.

После битке на Зеленгори, а делом и пре ње, преостали равногорци су почели масовно да се предају партизанским снагама и њиховим властима на терену. У сећањима очевидаца, како мемоариста, тако и савременика са терена, посебно се наглашава чињеница да

су многи од њих код себе имали летке којима су претходних дана засипани из авиона, а у којима им је обећавана амнестија уколико се предају.²¹ „Велики број носио је пропуснице које су из авиона бацане и предавао се нашим борцима”, записао је о данима након битке на Зеленгори о својим противницима и генерал Блажо Ђуричић, народни херој и тадашњи командант Трећег корпуса Југословенске армије.²²

Уочљиво је да се према заробљеницима снага ЈВуО на Зеленгори и околини поступа једноставно: нема пописивања основних личних података, нити прикупљања обавештајних и других информација, како је то обичај са пораженим противником. Победнике не занима ништа посебно, ни имена, ни чиновни, нити какве друге информације. Заробљеници су само бројке у извештајима и ништа више. Део њих бива ликвидира одмах на лицу места, а део одведен у импровизоване логоре у Фочи и Сарајеву. И тамо се ликвидације настављају. Нема сачуваних трагова о евентуалним саслушањима, испитивањима, као ни било каквих, па макар и импровизованих суђења. Заробљеници се одводе на удаљена места или на локације где постоје јаме и ликвидирају и бацају у бездане или планинске реке које воде ка Дрини. Потере настављају са претресањем терена и ако пронађу неке непредате равногорце врше ликвидације или заробљавања па ликвидације, још неколико недеља после борби. Једноставно, као и на локацијама у Словенији, где се убијају српски добровољци, црногорски четници, словеначки домобранци, хрватски домобрани и усташе, ликвидације имају сврху потпуног и што брже уништења домаћих противника.

²¹ Александар Милошевић, *op. cit.*, стр. 303; Гаврило Симовић, *Двјестина година фочанске Јабуре – хроника изјубљеној завичаја*, Источно Ново Сарајево, 2016, стр. 158; Здравко Павловић, *Југословенска војска у ошацибини, Калиновачка војночешничка бригада*, Калиновик, 2015, стр. 214; Момир Крсмановић, *Голгота српског народа 1941–1957*, књига, 1, Београд, 2019, стр. 136.

²² Блажо Ђуричић, „Уништење остатака четничке војске у Босни”, у: Славко Мићановић (ур.), *Источна Босна у НОР-у 1941–1945, сјећања учесника*, књига 2, Београд, 1971, стр. 711.

Ко је био аутор овог злочина на крају Другог светског рата? О томе међу учесницима злочина влада завера ћутања, својствена комунистичкој конспирацији. Команданти партизанских јединица које су учествовале у операцијама, од којих су некима ово биле важне заслуге и за стицање звања народних хероја, све убијене представљају као „уништене у борби”. Ипак, понеко је и проговорио или бар поставио питање. Члан најужег југословенског комунистичког руководства, али и каснији најпознатији југословенски дисидент, Милован Ђилас, запитао се у својим мемоарима „ко је потписао, ко је издао наредбу за то уништавање”. И одговорио: „Ја то не знам. Држим да писмена наредба није ни постојала. Према структури и хијерархији – тако нешто није могао извршити нико без одобрења врха. Већ пре тога се саздавала атмосфера одмазде и обрачуна.” Ово сведочанство је значајно јер усмерава на закључак да до масовне ликвидације није дошло стихијски, него, као и у Словенији, директном инструкцијом и усмеравањем партијског и војно-политичког врха. Ђилас наставља: „Једном сам ја у невезаном разговору – да како после сукоба са совјетским вођством 1948. – споменуо да смо тада претерали, јер да је ту било и оних који су бежали једино из идеолошких разлога. Тито је одвратио, одмах, као на нешто о чему је одавно створио коначни, али не и утешни закључак: Свршиш једном заувек! Јер какви су били наши судови... – Тако је, некако, и било – ’једном заувек’, мада је Озна и даље вршила погубљења, по својим критеријумима, често локалним и неуједначеним.” Ипак, ма колико га правдали, и они су били свесни размере злочина: „Нико није радо говорио о свему томе, чак и они који су се разметали револуционарношћу – свакако да се старао да се то преобрази у страхан сан. [...] Убијати без испита, колективно – не, то нема смисла, то је супротно нашем учењу, нашој вери у људе. Али у овом случају – не, доста је било! Свакако је имао времена да види, да схвати и напусти.”²³

Питање тачног броја ликвидираних заробљеника је и даље отворено због низа разлога: невођења тачне евиденције убијених, конфузног стања на терену, недостатка архивске грађе ЈВуО, али и недо-

²³ Милован Ђилас, *Револуционарни рај*, Београд, 1990, стр. 432-433.

вољног броја мемоарских забелешки учесника, коначно и због саме конфигурације терена на којем су вршене ликвидације – ради се о ретко насељеном брдско-планинском подручју у процесу депопулације, где су изостале ексхумације по угледу на Словенију, у којем је свако истраживање злочина или чак само отварање овог питања деценијама било онемогућавано, а сада се чини као одоцнило.

Сасвим је сигурно да је бројност ЈВуО током Босанске голготе била драстично смањена и да су јединице које су ушле на Зеленгору 12–13. маја биле сенке оних које су напустиле Србију у јесен 1944. године. Али и поред свега тога, радило се о изузетно снажним формацијама, које је, како смо већ навели, партизанска страна почетком маја процењивала на 12.000 људи. Тај број је додатно смањен после првих мајских окршаја између две војске, а најтежи су били губици које је ЈВуО претрпела у бици на Зеленгори, тачније у низу сукоба током 12. и 13. маја и наредних дана. После тог датума, рачуна се да она више није постојала као организована војничка целина, поготово пошто је и генерал Михаиловић дао наређење о „осипању у герилу”, како нам преносе учесници. Ионако смањени корпуси тада су подељени на мале герилске групе (до десетак чланова) и у наредним данима постали попут ловине за партизанске потерне јединице.

О убиствима заробљеника после битке на Зеленгори говоре и неки сачувани документи 3. пролетерске санџачке бригаде, јединице која је постала ударна песница комунистичких власти у овим обрачунима. Некада истакнута партизанска јединица из битке на Сутјесци, сада је имала задатак да запечати судбину конкурената у грађанском рату на истом том простору. У извештају команде ове јединице команди 37. дивизије од 18. маја 1945. наводи се да она има јако мали број заробљених – тек нешто више од 300. „Овде наведени број како заробљеника, тако и мртвих је сасвим мали, јер тачно је да је било и заробљеника као и мртвих много више, а који нису дошли нити у Штаб бригаде, нити у штаб батаљона, а било је случајева да чак ни заробљени четници нису долазили у руке ни до команде чете, јер похватане банде су убијани, клати и бацати у Дрину, о којима се ништа и незна.”²⁴ У извештају исте јединице од 19. маја пише

²⁴ ВА, НОВЈ, к. 1254, 3/1.

да је ЈВуО у последњим борбама са њом имала 415 мртвих и 372 заробљена, „који су обично сви стрељани”.²⁵ Премда нисмо нашли сличних извештаја, извесно је да их је морало бити још, будући да су се ликвидације заробљеника наставиле и наредних дана. Ипак, ови подаци потврђују закључак да је 3. санџачка бригада представљала главну оштрицу за обрачун са остацима равногорских снага после битке на Зеленгори и да се број њихових жртава (убијених ратних заробљеника) у првих неколико дана броји у стотинама.

Али у убиствима заробљеника ангажовале су се и друге војне снаге, као и партизанска Народна милиција, попуњена партијским активистима са тог подручја. Чедомир Чедо Друловић, партизански првоборац, послератни генерал и народни херој, а тадашњи командант 37. дивизије НОВЈ, кључне јединице која се супротстављала надирању ЈВуО током битке на Зеленгори, оценио је губитке противника на следећи начин: „На просторији Сутјеска–Горажде–Фоча–Гласинац–Калиновик–Зеленгора јединице 37. дивизије су од 10. до 20. маја водиле борбу против главне четничке групације и убиле и заробиле око 2.700 четника и њихових старешина. Разбијена је групација од око 10.000 четника. Остатке те групације уништавао је касније КНОЈ и Народна милиција.”²⁶ Ако је од 10.000 равногораца током борби убијено њих 2.700, поставља се питање шта је била судбина преко 7.000 припадника те групације и на који начин и у ком обиму су их комунистичке снаге „уништавале”? Генерал Друловић се о томе није изјаснио. Ипак, његова улога у овим догађајима дефинитивно није била минорна. Штаб 37. дивизије 30. маја 1945. шаље старешинама 3. санџачке јасне инструкције: „Све офицере које имате код себе, наравно четничке, ликвидирајте. Доставите спискове стрељаних четника и официра.” Наредба се допуњава 2. јуна и проширује и на заробљене војнике. „Све заробљенике уколико их имате и уколико их буде – ликвидирајте. Прикупити од њих податке који би користили даљем уништавању њихових група.” На-

²⁵ Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945”, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, стр. 78.

²⁶ Чедомир Чедо Друловић, *37. санџачка НОУ дивизија*, Београд, 1983, стр. 267.

послетку, истог дана је поновљено да треба ликвидирати официре, чиме се „повлачи прво наређење”, што би се могло тумачити као поништавање одлуке о „кажњавању” свих заробљеника и односило би се само на њихове старешине. Неке од ових инструкција потписао је лично (каснији) генерал Друловић.²⁷ Притом, у перцепцији победника у грађанском рату *официр*, *старешина* и *брадоња* су врло често били синоними, па се и казна често односила на све оне који нису изгледом или каквим другим доказом могли да се представе као присилно мобилисани.

Историчар Милан Терзић анализирао је 2011. године, на темељу извештаја партизанских јединица које су учествовале у овој операцији (2. и 3. санџачка бригада, 12. херцеговачка и 18. хрватска бригада), колики је број погинулих припадника ЈВуО у бици на Зеленгори. Дошао је до закључка да је од 9. до 18. маја из строја избачено 5.927 припадника ЈВуО, од чега је било 4.228 убијених. Иако даје до знања да је било и примера убијања заробљеника, Терзић не говори о њиховом обиму, нити прави квантификацију усмрћених. У исто време јединице НОВЈ које су учествовале у овим борбама имале су 204 избачена из строја, од чега свега 55 погинулих.²⁸ Ако овом Терзићевом истраживању поклонимо поверење, поставља се питање да ли су, уз 55 мртвих, комунистичке снаге могле у борби (све укључујући и дејства авијације) да униште неколико хиљада припадника ЈВуО, како нам неки аутори сугеришу? Иако је Терзићева бројка мања од горенаведене, коју смо раније узимали као оквирну, она може да буде и некаква доња граница броја ликвидираних равногораца на Сутјесци и у данима после њихове предаје. Са јасном интенцијом умањивања броја припадника ЈВуО ангажованих у бици на Зеленгори (процењује их на укупно 3.000–3.500) и кроз тенденциозно тумачење извора и посебно питања убијених заробљеника, историчар Милан Радановић ипак закључује следеће: „Заробљени официри су након саслушавања већим, или макар једним делом, стрељани, док су обични војници спроведени у заробљеничке логоре. Немали број

²⁷ Милан Радановић, *op. cit.*, стр. 463.

²⁸ Милан Терзић, *op. cit.*, стр. 81.

четника који су заробљени далеко од насеља – стрељани су на лицу места.” Шта конкретно представља тај „немали број”, Радановић се напоследку није усудио да процени.²⁹

У првим данима након битке на Зеленгори комунистичке власти су вршиле ликвидације заробљеника, појединачно и у групама, без икакве судске пресуде или евиденције о убијенима – али са знањем надређених команди. Затим је наводно у среска и месна партијска руководства стигла писмена инструкција да се заробљени и предати „не убијају по селима, него да се записнички шаљу у Фочу”, одакле би потом били упућивани у сабирне логоре, пре свега у Сарајеву, па онда у седиштима округа у Србији одакле су били родом. И један од сведока из фочанских структура (комунистичке) власти говори о том моменту: „Ми смо наредили милицији кога год четника нађу да га доведу у Фочу. Али наша наредба не вреди. Војска санџачке муслиманске јединице одузима од наше милиције заробљене четнике и убија их, не дозвољавају да их приведу у Фочу. Сада, нажалост, после много хиљада побијених, стигла нам је наредба из Сарајева да се прекине стрељање.”³⁰ Таква пракса почела је да се устаљује крајем маја и почетком јуна 1945. године. След догађаја подсећа на ситуацију у Србији у јесен 1944: пошто су Озни на краће време дате одрешене руке да ликвидира све које је сматрала за непријатеље, ушло се у легалне форме саслушања и суђења. Међутим, убиства без суда су после прве „тријаже” настављена и у сабирном центру у Фочи, да би се продужила и у Сарајеву. Неки заробљени равнаторци су трагично настрадали и приликом пребацивања у Сарајево, око Трнова, на Трескавици и другде.

Сведочанства равнотораца који су преживели заробљавање и логоре у Фочи и Сарајеву су ретка. Зато као илустративно делује лично искуство Павла Алексића из Доње Црнишаве код Трстеника, који се са групом сабораца 20. маја 1945. предао снагама Титове армије у селу Говза на Зеленгори. „Спроведоше нас у Миљевину, у команду места. Командир пита имамо ли паре. Предајем 30.000 ди-

²⁹ Милан Радановић, *op. cit.*, стр. 464–466.

³⁰ Момир Крсмановић, *op. cit.*, стр. 138.

нара. Затворише нас у неки тор где су боравиле гуске. На вратима ставише резе. Ту су стално доводили нове. Једног бившег жандарма туку, он запомаже. Ту нам дадоше мало пројине каше да једемо. Накупише нас 26, повезаше по двојицу телефонском жицом и спроводе нас за Фочу. Тамо нас стрпаше у препун затвор. Било нас је око 200 у једној соби. Миле вашке свуда. Чујемо да су све оне заробљене брадате четнике стрељали. [...] Ноћу долази један официр и узима нам податке. Одвајају оне који су осуђени за стрељање. Опет нас везују два по два и спроводе нас за Сарајево. Идемо пешице северним падинама планине Трескавице. Крај пута видимо многобројне људске костуре побијених четника. Преноћимо у школи у селу Трнову. У сумрак другог дана пале се сијалице. Пролазимо кроз Бистрик. Почетком јуна смо стигли у Сарајево. Опет прозивка. Мене одведоше у радни логор, такозвани Филиповићев. Неке одведоше и никад их нико није више видео. [...] Радили смо на рашчишћавању рушевина и уређењу улица. После 33 дана нас одвојише за Србију, утоварише у сточне вагоне и потераше пун воз.³¹ Више заробљеника потврђује овакав след догађаја и говори о логору у Сарајеву, који је био смештен у некадашњим војним објектима, комплексу касарни познатим под именом „Филиповића лагер” (између два рата названом „Краљ Александар”) на западном улазу у град, између Пофалића и Мариндвора. Наводно су и одатле извођени неки од старешина и припадника ЈВуО и ликвидирани по кратком поступку, на непознатим локацијама.³² Међутим, документи о овоме засад нису доступни.

Неки војници из логора у Сарајеву током лета 1945. пребацивани су и у сабирне логоре у Србији, у градовима одакле су потицали. Тамо је требало да им се суди.³³ Поуздано се зна да је у овом логору, између осталих, неко време провела заточена и породица Николе Калабића, која је после Зеленгоре била заробљена на под-

³¹ Станко Бзенић, *Трсџеник у райној сџихији*, књига 5 (рукопис), стр. 40.

³² Слободан Ђировић, *На џрају злочина*, Крагујевац, 2002, стр. 336–340; Милисав Марковић, *Са Дражом у џобеду или смрђи, џушевица Авалској корџуса*, Београд–Торонто, 2006, стр. 224–226.

³³ Милан Радановић, *op. cit.*, стр. 465–470.

ручју Калиновика. Коначно, на основу мемоаристике је познато и да су у Блажују поред Сарајева ликвидирани и протосинђел Јован Рапајић, јеромонах Михаило Ђусић и син команданта Горске краљеве гарде, 15-годишњи Милан Миша Калабић. Они су претходно били заробљени у Фочи, па спроведени у Сарајево, где су и стрељани.³⁴

О месту највеће егзекуције заробљених равнатораца у Босни дуго се говорило кришом: јама Понор у селу Доњи Будањ крај Миљевине остала је у усменој традицији мештана тог краја као „костурница тешка и поразом славна”. Ипак, далеко од Отаџбине, у српској емиграцији, први текстови о овом локалитету објављени су још шездесетих година у *Гласнику СИКД „Његош”*. Мајор Милан Стојановић, ранији командант Топличког корпуса ЈВуО, који је био међу ретким преживелим сведоцима ових збивања, указао је на то које је највеће стратиште његових сабораца: „Сви они који су се предавали комунистима били су убијани и бацани у једну јаму поред села Миљевине. По причању сељака из тога краја, само је у тој јами убијено неколико хиљада српских бораца.”³⁵

Чини се да је архивска грађа о овим догађајима доста темељно уништена; засад се не располаже документима који би дали прецизне одговоре на кључна питања: о организацији и обиму злочина, као ни о потоњем прикривању локације. Црквене књиге умрлих (често најпоузданији ослонац за усмрћена лица над којима су свештеници вршили опело) према нашем увиду у Фочи, Миљевини и Калиновику, не могу у овом случају послужити као извор, будући да су уништене у ратовима – како на крају Другог светског рата, тако и у сукобима деведесетих. Преостала су само сећања савременика, често варљива и непотпуна. Ослобађајући их идеолошких наноса, преносимо неколико сведочења о злочину у Миљевини и Будњу.

Догађај је датован у дане непосредно после битке на Зеленгори, до 20. маја 1945. године. Један од некадашњих бораца 3. пролетерске санџачке бригаде, Никола Кнежевић, дао је о њему следеће податке:

³⁴ Гаврило Симиновић, *op. cit.*, стр. 162–163.

³⁵ Милан Стојановић, „Сећање на генерала Дражу Михаиловића”, *Гласник СИКД Његош*, бр. 24/1969, стр. 13.

„Пред јаму, касније сам чуо да се звала Понор, су довођени, неке групе и по дану, а ноћу су се чули пуцњи. То је било сасвим близу нашег положаја. Још једном сам наишао поред јаме. Неких педесет шајкача је било око те рупе, а замисли колико је са шајкачама могло доље да оде. Камење око је било крваво. [...] Куд год кренеш око бучвара, чукара, видиш само лешеве. Лето, већ. Мирис лешева, то је тако да само бежиш из тих шума, само да ниси ту.” Кнежевићева изјава је значајна и по тврдњи да су борци његове бригаде од својих руководилаца добили наређење да заробљенике не приводе у штаб него да их одмах ликвидирају – на лицу места, што говори и да их је, поред Понора, већи број убијен и на другим локацијама.³⁶ Фочански свештеник у време 1941–1945, Новак Станојевић, описао је ово место и шта је на њему видео после слома равногорских снага. И он је сагласан са другим сведоцима око ненадано бруталног призора: „У Миљевини је била једна јама у коју су бацили доста четника. Зове се Понорница или Понор. [...] Налази се тик поред пута и прошао сам поред ње одмах после 20. маја. Око је све било крваво, а из бездана су се чули јауци. [...] Једном сам после у њу бацио камен. Дуго је требало да удари о дно. Та јама је неиспитана. И Дрина је била пуна лешева. Дуго су пловили и нико их није уклањао. Тако је било и другог јула када сам је последњи пут прешао: по води су се лелујале читаве лесе повезаних лешева. Деца су се била навикла на лешеве, па су их кукама довлачила до обале.” Исказ је допунио и податком да су ликвидације, осим Понора, вршене и на другим локацијама: „Пролазећи кроз шуму наилазио сам на побациане гомиле шајкача, блуза, празних новчаника, чешљева... Свуда се осећао задах лешева у распадању и чуди ме како није избила епидемија.”³⁷ Постоји и неколико записа и сведочења савременика са терена која би могла да се прихвате као кредибилна. Гаврило Симовић из села Колаковића (северно од Миљевине, данас у Федерацији БиХ), учитељ и партијски функционер у Фочи, у време ликвидација у Миље-

³⁶ „Партизански злочини у Србији 1944–45: 150.000 незнатних гробова”, *Пољеди*, специјално издање, јун 1991, стр. 26–27.

³⁷ Исто, стр. 26–29.

вини младић од 17 година, у својим сећањима се осврнуо и на ове злочине: „Друга колона је нашла смрт над Понором, у Миљевини, том познатом људском кланицом, гдје се стропоштало доста и живих људи јер су их за собом повлачили мртви пошто су били заједно повезани. Прије тога су приморавани да играју коло уз хармонику. Неколико дана чули су се крици и јауци из дубине Понора, а вода понорница је потекла крвава до чисте и бијеле Бистрице. [...] Гротло Понора су касније земљом затрпали булдожери мрког угља како би се сакрило мјесто и заборавила прича о великој погибији српских синова.”³⁸

Тему злочина над заробљеницима са Зеленгоре отворили су у домаћој јавности крагујевачки *Пољеди* 1990. године, разбијајући до тада вишедеценијску заверу ћутања о једној од највећих послератних егзекуција у Југославији. Ослањајући се на неколико исказа, *Пољеди* су први донели податке о јами Понор, називајући је „српском Катинском шумом”. Међутим, поменути напис означио је и почетак стварања мита о 20.000 „српских омладинаца” („многи од њих нису били дорасли за прво бријање”) погубљених на само једној локацији, који је имао вишеструке последице по стварање историјске свести о овим догађајима.³⁹ Најпре, страдање равнатораца из Србије, карактеристично за широко подручје Зеленгоре и Подриња, везивано је за само једну локацију; преувеличавањем броја жртава и инсистирањем на таквој цифри борба за њихове идентитете стављена је у други план; причом о „голобрадим младићима” оскрнављена је историјска истина да се радило о уништењу врха ЈВуО, који је унеколико представљао и елиту Србије; кривица за њихово погубљење приписана је само једној јединици, 16. муслиманској бригади Југословенске армије – јединици која се тада налазила на северу Босне, уместо оним јединицама (и њиховим командантима) које су се заиста налазиле у околини Фоче и Калиновика у мају 1945. године. Видели смо да је реч била углавном о санџачким, херцего-

³⁸ Гаврило Симовић, *op. cit.*, стр. 158.

³⁹ „Партизански злочини у Србији 1944–45: 150.000 незнатних гробова”, *Пољеди*, специјално издање, јун 1991, стр. 6–8.

вачким или средњобосанским јединицама, махом попуњеним српским саставом, у мањој мери неким другим националностима или вероисповестима. То се такође поклопило са устаљеном шемом комунистичких егзекуција: поједностављено, свака нација морала је да елиминише „своје отпаднике”. Код Срба је, у плановима и пракси комунистичког вођства, било посебно важно да сами покажу одлучност за сукоб са „великосрпском буржоазијом”, главним непријатељем КПЈ/СКЈ током укупног њиховог постојања, а ЈВуО се представљала њеном војском и њеном последњом одбраном.

Генерал Ђурађ Предојевић Ђурин, Србин из околине Санског Моста, народни херој и командант 53. (средњобосанске) дивизије НОВЈ која се супротстављала напредовању равногораца ка Зеленогори, у предговору књиге о овој јединици почетком осамдесетих година (!) написао је управо то: „Посебно што треба, истаћи у предговору, јесте значај дивизије у борби против главних снага контрареволуције четника Драже Михајловића и Павла Ђуришића, као и четника са подручја средње Босне. Народ средње Босне са својом 53. дивизијом коме су четници издајом, масовним злочинима, насиљем и пљачком пуне четири године наносили велико зло у неодрживом јуришу, задао им је уништавајући и коначни ударац. Тиме су синови и кћери средње Босне спрали срамну љагу и мрљу свјетле историјске прошлости свога подручја и доказали да четници никада нису имали подршке у народу Средње Босне, већ да су се одржавали искључиво помоћу Њемачког фашистичког окупатора.”⁴⁰ Сукоб је био идеолошки, не национални. Међутим, ексклузивистичким приступом публициста у истраживању дуго потиснуте теме задуго је онемогућен и било какав научни приступ овом проблему и истраживање које не би било у колизији са наративним изворима. Свако даље евидентирање масовних гробница, њихово истраживање и евентуална ексхумација стављени су 1990. у други план. Чини се да је само сазнање да постоји такво место где је уморен већи број припадника ЈВуО без икаквог суда и евиденције било довољно за јавност. Нови рат у Босни и Херцеговини додатно је погодовао за-

⁴⁰ Младен Вукосављевић, Драго Карасијевић, *op. cit.*, стр. 4.

постављању ове теме: он је донео нове жртве и нове нестале, а са њима и нове приоритете у истраживању ратних злочина.

Од жртве до новомученика

Према својој улози и служењу у Цркви, светитељи се могу поделити у неколико основних група: *мученике* – оне који су пострадали за име Христово; *свешћеномученике* – епископе, свештенике и ђаконе који су страдали мученичком смрћу; *йрејодобномученике* – монахе који су пострадали за име Христово; *новомученике* – који су пострадали за име Христово од пада Цариграда до савременог доба; *свешћенце* – епископе који су својим врлинским животом угодили Богу; *исповеднике* – који нису пострадали, али су мучени за име Христово; *блаверне* – владаре који су својим животом и делом достигли светост; *йрејодобне* – који су у монашком смирењу и тиховању угодили Богу, *йраведне* – старозаветне свете, свете племиће и људе из народа.⁴¹ По закључцима Слободана Милеуснића, који је сакупио житија српских светитеља, види се јасна слика континуитета хагиографије и на српском етничком простору.⁴² У именованом српских светих у новијој историји је у више наврата уврштаван један број личности које су својим подвигом и страдањем заслужиле молитвено прослављање; у мају 2000. прослављени су нови свешћеномученици пострадали током Другог светског рата од непријатељске и братске руке: митрополити Петар Дабробосански, Доситеј Загребачки, Јоаникије Црногорско-приморски са својим пострадалим свешћеномученицима и мученицима, епископи Платон Бањалучки и Сава Горњокарловачки, свешћеници Бранко Вељунски и Ђорђе Нашички, као и новомученик Вукашин из Клепаца. На заседању Светог архијерејског сабора 2005. лику светих прибројани су и нови свешћеномученици – жртве Другог светског рата: Дабробосански, Милешевски, Гламочки и Куленвакуфски, као и епископ

⁴¹ Димитрије Плећевић, *Српски свешћеници. Саборник живојојиса свешћенце, свешћеница и чудотворних икона у Српској йравославној цркви*, Београд, 2008, стр. 9.

⁴² Видети више у: Слободан Милеуснић, *Свети Срби*, Београд, 1989.

Варнава Хвостански, који је пострадао од комуниста.⁴³ Заиста, по свом животу, заслугама, али и мученичкој смрти, новопроглашени свети достојно улазе у оквире српског светачника.

Свешћеномученик Јоаникије, митрополит црногорско-приморски, заробљен током одступнице и мученички пострадао од комуниста, празнује се приближно у време његове погибије 4/17. јуна. Тога дана молитвено се прославља и *Сабор свешћеномученика и новомученика Мићројолије црногорско-приморске*. Овога дана прославља се још 86 свешћеномученика ове митрополије, у великој већини пострадалих од комуниста у одступници и након заробљавања у Словенији 1945, 13 новомученика, махом професора богословије, студената и младих богослова који су такође пострадали од комуниста током повлачења, као и две новомученице – од којих су једну усмртили комунисти, а другу Немци.⁴⁴

Сабор новомученика Дабробосанских и Милешевских (свешћеника пострадалих од комунистичке и усташке руке) молитвено се прославља сваког 28. јуна/11. јула. Поред свешћеномученика Петра, митрополита дабробосанског, тог дана се славе и жртве Независне Државе Хрватске и окупатора – преподобномученици Житомислићки, свешћеномученици Добросав Доњевакуфски, Јован Возућки, Богдан Сарајевски, Миладин Биљешевски, Марко Купрешки, Димитрије Нишићки, Реља Блажујски, Саво Брезански, Ратомир Дубочки, Добросав Сјеверински, Андрија Пљеваљски; као жртве Првог светског рата свешћеномученици Трифун Илијашки, Лазар Арадски и Саво Сарајевски; те жртве комуниста: свешћеномученици Момчило Челебићки, Велимир Кошутички, Божидар Колашински, Будимир Добрунски, Милорад Илинобрдски, Михаило Прибојски, Душан Бучевски, Нестор Милешевски, Серафим Тројицки, Слободан Пљеваљски, сабраћа манастира Жича Михаило и Јован, исповедник Божидар Биљешевски.⁴⁵ Карактеристично је да су на

⁴³ Димитрије Плећевић, *op. cit.*, стр. 15.

⁴⁴ Исто, стр. 46–67; Велибор В. Џомић, *Голгоџа мићројолиџа црногорско-приморској Јоаникија (1941–1945)*, Цетиње, 1996, стр. 24–29, 406–410.

⁴⁵ Исто, 75–82; Зорица Ковачев (ур.), *Сећање не сме да сћане, свешћи српски новомученици и исповедници 20. века*, Београд, 2021, стр. 81–90.

овај начин у ред светих уврштена тројица свештеномученика – жртва Првог светског рата, братство манастира Житомислића и још дванаест свештеномученика жртва усташа и других окупатора у Другом светском рату, као и дванаест свештеномученика и један исповедник као жртве комуниста у ратном и послератном периоду. Важно је да напоменемо да су овом приликом међу свештеномученике убројани не само они који су завичајно припадали Дабробосанској митрополији и Милешевској епархији, него и две личности које нису биле родом са тог подручја, а на њему су пострадале. Радило се управо о жичким монасима Јовану (Рапајићу) и Михаилу (Ђусићу). Уз Будимира Добрунског (Соколовића), управо они су били жртве Босанске голготе ЈВуО: Рапајић и Ђусић су, како је већ поменуто, стрељани као заробљеници у Блажују, а Соколовић у Миљевини.⁴⁶

Увођењем у именослов светих започео је и процес њихове историјске рехабилитације и превредновања њихове улоге. То представља и симболички важну чињеницу за све погубљене у Миљевини (међу којима се извесно налази већи број монаха и свештеника), који се данас у окриљу СПЦ помињу као *новомученици Миљевински*. На заједничкој фресци у Храму Светог Илије у Миљевини приказани су ликови који симболизују, у истој дугој страдалничкој колони, и свештенике и припаднике ЈВуО са војничким обележјима. У Миљевини је августа 2020. освештано и земљиште за будући „храм мученика”, који ће садржати и крипту у којој ће бити похрањене кости свих ексхумираних равногораца који су погубљени на ширем простору Зеленгоре, између Фоче и Калиновика.⁴⁷

Даља истраживања у овом правцу допринеће суочавању са прошлошћу и видању рана из братоубилачког рата. У том процесу, изношење пуне историјске истине о злочину у Будњу и на другим

⁴⁶ Детаљније у: Владимир Димитријевић, Милорад Средојевић (ур.), *Витџез и сведок крста, свештеномученик Јован Рапајић*, Београд, 2006; Јован Радосављевић, *Монах жички, свештеномученик Михаило Ђусић*, Манастир Жежевица, 2012.

⁴⁷ „У Миљевини код Фоче благословљено земљиште за храм Мученика”, *Српска Православна Црква Митрополија Дабробосанска*, 11. 8. 2020, Доступно преко: <https://www.mitropolijadabrobosanska.org/vijest1732.html> (Приступљено 6. септембра 2022).

локацијама у пределу Зеленгоре представља изузетно важан моме-нат. Чак и ако би се најниже процене о броју убијених у јами Понор, које се мере у стотинама, показале као истините, та јама била би јед-но од најстрадалнијих места (и највеће необележено стратиште) у Другом светском рату на територији Босне и Херцеговине, односно Републике Српске. Свака од нација Прве Југославије добила је своје митско страдалиште створено у налету револуционарног насиља над заробљеницима маја 1945: Словенци – Кочевски рог, а Хрвати Блајбург. Само Срби нису имали такво збориште, изузев Црног-раца који своја болна сећања везују за Зидани мост. Можда је јама Понор код Миљевине нешто што је могло или може да постане сим-бол страдања припадника Југословенске војске у отаџбини, пре све-га равногораца из Србије, током трајања целе Босанске голготе. У том процесу, пописивање свих жртава те препознавање и издвајање мученика и њихово увођење у литургијско сећање, биће од изузетне важности и у будућности.

Немања Девих (1989) рођен је у Смедереву, а дипломирао је на Одељењу за историју Југославије Филозофског факултета у Београду 2013. године. Током студија био је стипендиста Службеног гласника Републике Србије. Године 2014. завршио је мастер студије на истом одељењу. Докторирао је 2020. године на Одељењу за историју Југославије, с темом *Партизански њокреји у Србији 1941-1944*. За време студија, Немања Девих је радио на списку жртава Другог светског рата у Шумадији, а био је ангажован на пројектима Музеја жртава геноцида и Комисије за тајне гробнице при Министарству правде Републике Србије. Од 2018. године запослен је у Институту за савремену историју, тренутно у звању научни сарадник. Објавио је више од тридесет научних радова, од чега пет монографија и три збирке извора. Примарна област његовог стручног интересовања је историја српског народа у Другом светском рату.

Др Немања Девич
Научный сотрудник Института современной истории
в г.Белграде

**СВЯТЫЕ НОВОМУЧЕНИКИ ДАБРОБОСНИЙСКИЕ
И МИЛШЕВСКИЕ И МУЧЕНИКИ МИЛЕВИНСКИЕ:
ИСТОРИЧЕСКИЕ КОНТЕКСТ**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *„Боснийская голгофа” Югославской армии в Отечестве (ЮАвО) – общепринятое название для отступления сил национального движения сопротивления из Сербии через Боснию в течение зимы и весны 1944-1945 гг. На завершительном этапе данного отступления в течение мая 1945 года на территории горы Зеленгора произошло массовое уничтожение оставшихся подразделений ЮАвО. Несмотря на то, что они не рассматриваются с богословской точки зрения, цель настоящей работы показать предварительную историю страдания святых новомучеников Дабробоснийских и Милешевских и мучеников Милевинских, значительная часть которых пострадала именно в коммунистической расправе весной 1945 года.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ЮАвО, Боснийская голгофа, Зеленгора, военные преступления, святые Новомученики Дабробоснийские и Милешевские, мученики Милевинские, 1945.

Неманя Девич (1989) родился в г.Смедерево и закончил Философский факультет г.Белграда, кафедра по истории Югославии в 2013 году. В течение учебы он являлся стипендиатом Служебного гласника Республики Сербии. В 2014 году он стал магистром на вышеупомянутой кафедре. В 2020 году он защитил докторскую диссертацию на кафедре по истории Югославии на тему *Партизанское движение в Сербии 1941-1944 гг.* В течение учебы в ВУЗе Немеңя Девич занимался работой по составлению списков жертв Второй мировой войны в Шумадии и также был привлечен для работы в проектах Музея жертв геноцида и Комиссии по тайным гробницам при Министерстве юстиции Республики Сербии. С 2018 года работает в Институте современной истории, в настоящее время на должности научного сотрудника. Он опубликовал более 30 научных работ, в т.ч. пять монографий и три сборника источников. Основная область его профессиональных интересов – история сербского народа во Второй мировой войне.

PhD Nemanja Dević
Research associate at the Institute for Contemporary History
in Belgrade

**THE HOLY NEW MARTYRS OF DABAR-BOSNIA AND
MILEŠEVO AND THE MARTYRS OF MILJEVINA:
HISTORICAL CONTEXT**

SUMMARY: *“Bosnian Golgotha” of the Yugoslav Army in the Fatherland (Serbian acronym: JVuO) is the common name for the withdrawal of the forces of the national resistance movement from Serbia through Bosnia in the winter and spring of 1944-1945. In the final phase of that withdrawal, during May of 1945, in the area of Zelengora, the remnants of the JVuO formations were liquidated en massé. Although it does not speak about them from a theological point of view, this paper aims to provide a prehistory of the martyrdom of the Holy New Martyrs of Dabar-Bosnia and Mileševo and the martyrs of Miljevina, a significant number of whom perished precisely in the communist executions in the spring of 1945.*

KEY WORDS: *JVuO, Bosnian Golgotha, Zelengora, war crimes, Holy New Martyrs of Dabar-Bosnia and Mileševo, martyrs of Miljevina, 1945.*

Nemanja Dević (1989) was born in Smederevo and he graduated from the Department of History of Yugoslavia at the Faculty of Philosophy in Belgrade in 2013. During the studies, he was a scholarship recipient of the Official Gazette of the Republic of Serbia. In 2014, he completed his master's studies at the same Department. He received his doctorate in 2020 at the Department of History of Yugoslavia, with the topic *Partisan Movement in Serbia 1941-1944*. During his studies, Nemanja Dević worked on the list of victims of the World War II in Šumadija, and was engaged in the projects of the Museum of Genocide Victims and the Commission for Secret Graves at the Ministry of Justice of the Republic of Serbia. Since 2018, he has been employed at the Institute for Contemporary History, currently as a research associate. He published more than 30 scientific works, of which five monographs and three collections of sources. The primary area of his professional interest is the history of the Serbian people in the World War II.

Dr Rory Yeomans
Institute for Advanced Study, Princeton

POSTMODERNISM, HOLOCAUST DENIAL, AND HISTORY¹

SUMMARY: *This brief essay considers the role that postmodernist theory is playing in enabling Holocaust denial. It analyzes two recent texts on key aspects of twentieth-century Yugoslav history: an article by two political science scholars on the establishment of the Non-Aligned Movement and a volume by a group of Croat historical negationists about the death camp of Jasenovac-Stara Gradiška. Despite the many fundamental differences in subject matter and author expertise and perspective, this essay argues that the two texts share key similarities. It illustrates that postmodernism's emphasis on political power structures, hegemonic discourses and ideological frameworks at the expense of empathy, empiricism and historical context represent an approach which Holocaust negationists are increasingly likely to apply.*

KEY WORDS: *Postmodernism; Jasenovac; the Ustasha movement; Holocaust negationism; white privilege; Non-Aligned Movement.*

In his 2001 study, *Postmodernism and Holocaust Denial*, the British literary critic Robert Eaglestone asked: does postmodernism with its moral relativism and discourses of political power promote and enable thinking that denies the Holocaust? Eaglestone came to the conclusion

¹ This article was originally published in *Muftah Magazine*, available via Internet: <https://muftah.org/post-modernism-holocaust-denial-and-history/> (Accessed on September 2, 2022).

that it didn't. Since then, much ink has been spilt by scholars debating this issue. This essay argues that despite its origins in the progressive leftist student protests of the late 1960s, postmodernist theory has features that make it useful for Holocaust deniers. Moreover, in the decades since, its growing methodological popularity among historians and political scientists as a substitute for empirical and interdisciplinary research is increasingly creating the conditions in which Holocaust denial, and ideological, and grievance-based historiography can flourish and distort the historical record.

A History of Post-Modernist Thought

Post-modernism emerged during the 1960s as a response to the predominance of liberal humanism. Taking the view that liberal humanist values privileged white, male, middle-class experience, its proponents attacked science as a constructed, bourgeois ideology. Instead, post-modernists implied that facts should be interpreted on the basis of one's feelings rather than empirical evidence.

One of post-modernism's pioneering acolytes, Jean-Francois Lyotard, advocated the rejection of science in favor of personal truths, maintaining that scientific facts were governed by and perpetuated structures of power. Michel Foucault wrote that individuals were constructed through discourses which were products of the relationship of power, social class, and profession. Jacques Derrida, meanwhile, argued that speech was given meaning not by the intentions of the writer but by those interpreting it. He rejected liberalism's guiding value of overcoming difference, universal human rights, and individual empowerment in favor of collective rights and identities.

Post-Modern Holocaust Denial and Historiography on Yugoslavia

While moral relativism is a key factor linking post-modernism and Holocaust denial, post-modernism's preoccupation with power relations and interpretations of text are important factors that help explain the current popularity of post-modernism in the humanities, including in historiography. This relationship between post-modernism and Holocaust denial is particularly obvious in recent historiographical writing about the former Yugoslavia.

Two texts help illustrate this argument: first, an article by two political scientists about "white privilege" and the role of socialist Yugoslavia in the establishment of the Non-Aligned Movement (NAM), which appeared in the respected *Journal of International Relations and Development* in 2019; and second, a self-published monograph by a group of prominent Croat Holocaust revisionists and deniers about the death camp of Jasenovac, published in 2015.

The politics of these two groups of authors are, obviously, diametrically opposed. The intellectual value of the two enterprises and the academic credentials of the authors are scarcely more comparable: while the authors of the first text are tenured professors and experts in their field, the authors of the second text collectively and individually possess few relevant qualifications. Similarly, while the first text's interpretative approaches are highly problematic, they generally at the very least employ an ethical framework. By contrast, the approach taken in the second text is fundamentally dishonest. Despite these fundamental differences, however, it is worth comparing the two works because of the approaches taken to the use of data and attitudes toward writing history. This comparison raises serious concerns about how post-modernist methodologies have created more receptive conditions for negationist approaches to the Holocaust.

Jelena Subotić and Srđan Vučetić's article about the establishment of NAM uses the 1955 Afro-Asian conference in Bandung as a starting point to examine Yugoslavia's role in its creation. They argue that, despite being viewed as a pivotal moment in the rise of Third World ideology

and the anti-colonial movement, Yugoslav leaders failed to appreciate NAM's racism or their own "racialized privilege" in it. They did, however, appreciate that solidarity with decolonized states would bring "major status awards" to them, the party, and the state. In presenting this historiography, the authors argue that "self-consciously anti-imperialist and anti-colonial positions can be thickly enveloped in white ignorance." As such, while Yugoslavia sided with states like India and Egypt in challenging the political and economic world order, the country nevertheless "culturally participated in, and contributed to, the ideologies and practices of global white supremacy." The authors conclude that a "self-consciously anti-imperialist and progressive position that does not explicitly address the structures of white supremacy will reproduce familiar patterns of global white ignorance."

The second text, *Jasenovački logori* (The Jasenovac Camps), an edited volume of contributions, claims to explore the history of the Jasenovac-Stara Gradiška concentration camp, the largest and most murderous non-German death camp in occupied wartime Europe, established and administered by the fascist Ustasha-led Independent State of Croatia. During the four years of the camp's operation, tens of thousands of Serbs, Jews and Roma were liquidated alongside Croat and Muslim anti-fascists as well as so-called "asocial elements." Rejecting these facts, the authors of the book claim there were two camps at Jasenovac: a wartime "labor" camp run by the Ustashes in which the only victims were "political enemies," and a post-war concentration camp administered by the victorious Communist-led Yugoslav Partisans which aimed exclusively at exterminating Croats.

In an interview about her contributions to the book with the Croatian daily *Slobodna Dalmacija* – ironically, a newspaper which grew out of the Dalmatian anti-fascist resistance movement – one of the authors, Blanka Matković, a prominent Croat negationist, argued in true post-modernist fashion, that accusations of historical revisionism regarding the genocidal policies of the Ustasha movement demonstrated that she was doing her job as an historian. Matković quoted the historian James M. McPherson who wrote that "revisionism is the lifeblood of historical science. History is a continual dialogue between the past and the present

and interpretations of the past are subject to change in compliance with new evidence.” In another outlet, Matković complained that Croatian state institutions such as the Ministry of Culture, the management of the Jasenovac Memorial Museum, and even the Office of the Croatian President, had failed to respond to the report she and revisionist colleagues had sent them regarding their new “research” findings about Jasenovac.

The idea of a conspiracy among privileged elites, in this case to prevent the “truth” about the Jasenovac camp from emerging, is common to many historical negationists. In his essay in *Jasenovački logori*, Igor Vukić, president of the negationist Society for the Triple Jasenovac, complained that “in the decades in which one could not research and speak normally about Jasenovac a propaganda myth about this camp was created against which it was hard to fight.” He added that in Yugoslavia the story about the Jasenovac camp “served the Serbian side as a propellant for the preparations for war in 1991.”

Another contributor to the volume, Vladimir Horvat, recycled the very same pernicious narratives about the inferiority, backwardness, violence, and disloyal conduct of Serbs in Croatia towards the Croatian government from the nineteenth century onwards which Ustasha ideologues in the 1940s themselves had used to legitimize their persecution of the Serb population. He approvingly cited Stjepan Razum, the archivist of the Catholic Church in Croatia and a prominent historical negationist, who wrote: “It is high time that the truth about the Partisan camp which had a far greater number of victims than the Ustasha one was revealed and brought out into the open.”

The attitudes toward historiography displayed in the first and second texts share a number of commonalities. First, there is a preoccupation with identity accompanied by an anti-elite discourse, in which the authors, alternatively, critique “whiteness” or the “myth” of Jasenovac propagated by “Greater Serbian” elites as a means of weakening the national identity of the Croats and their aspirations for independence. This is combined with a relativist belief that the historical record is constructed not through objective truth or empirical evidence, but through structures of power and privilege.

Both texts suggest that it is a legitimate enterprise for scholars to highlight neglected and hidden aspects of well-established historical events to provide an alternative, “revised” version of the past. The results of this philosophy are clearer in the case of *Jasenovački logori*. In the introduction, the authors insist they are only trying to contribute to the “historical debate,” as if the details of what happened in the concentration camps were a matter of serious dispute.

Both publications are also driven by an ideological viewpoint, suggesting that the evidence presented is being driven by the argument rather than the other way around as is the case with empirical methodologies. In *Jasenovački logori*, the selective use of facts and evidence creates a highly distorted version of the past. The small amount of evidence that complicates the official history of Jasenovac is taken out of context, simplified, and given far more meaning than it deserves, while the weight of contradictory evidence is simply ignored. This makes it easier to present Jasenovac as a benign labor camp rather than a death camp. In their text, Subotić and Vučetić employ some of the same approaches in attempting to demonstrate that the anti-colonialist discourses and policies of socialist Yugoslavia were strongly influenced by white privilege and racism drawing on the statements of government officials, political leaders, travel writers, and journalists.

Historiographic Perspectives

This leads to another similarity between the texts: the post-modernist preoccupation with deconstructing past actions and attitudes and demonstrating how they have been misrepresented and even falsified. History has often been written from particular ideological viewpoints. As Yugoslav dissident Milovan Djilas is said to have quipped: “The hardest thing about being a Communist is trying to predict the past.” But that does not mean it should be. At its most fundamental, as Canadian novelist Margaret Atwood has pointed out, history is not about grand plans and strategies but about the lives of ordinary people in extraordinary times, the ways in which they negotiate society and social relations, their fears and hopes, their triumphs and traumas.

These are not easily adaptable to prevailing political ideologies. Seen from this perspective, post-modernism and Holocaust revisionism both seek to rewrite history, replacing it with a version of the past that is simplistic, neat, and distorted so that facts, events, and people can fit into a pre-conceived schema and framework.

To create confusion in the minds of readers, Holocaust deniers focus on minor discrepancies in the historical record, whether it is of eyewitness testimony by survivors or the technological operation of gas chambers. In the case of Croatian revisionism, this has meant focusing on claims by a handful of survivors about the presence of orchestras, sporting events, and social care facilities in the camps, while ignoring the dehumanizing context in which these aspects of camp life operated and the propaganda they represented. This approach also deliberately excises the far greater volume of evidence in many of the same testimonies emphasizing the brutality, cruelty, and mass killing in Jasenovac.

While academic Holocaust revisionists in Croatia frequently cite foreign scholars, they rarely place Jasenovac in a comparative framework by mentioning similar Nazi camps of the same period, such as Auschwitz. This is because Holocaust denial is a national state-building enterprise. In appealing to an ultra-nationalistic readership in Croatia, there is a need to present Jasenovac as detached from the Holocaust and other Nazi camps. It is also not by accident that Holocaust revisionists in Croatia never address the letters, diaries, or everyday experiences of victims of the Ustasha regime. Nor is it coincidental that they obsess about Jasenovac to the exclusion of almost all other aspects of terror in wartime Croatia, despite the fact that most of the victims of the Ustashes were murdered in other camps, in massacres, forced deportations, or through systematic economic destruction. In so doing, they seek to reduce Ustasha terror, especially against the Serb minority, to the question of the nature of the Jasenovac camp since they believe that if they can prove that Jasenovac was “only” a labor camp and not a death camp, then they can also logically prove that there was no genocide under the Ustasha regime. Thus, like Holocaust revisionists and post-modernists everywhere, they use decontextualization and the notion that there is no objective truth to rewrite documented history.

A similar, post-modernist approach is apparent in the article about Yugoslavia's NAM policy, which de-contextualizes Yugoslav attitudes, separating them from the era in which they were formed. During the period in which NAM was created Yugoslav politicians and even more so the Yugoslav public had little interest in racial categorization. This was also true of most of the founding members of NAM who saw their struggle as one of anti-colonialism and the building of a socialist society, rather than an issue of racism per se. Certainly, Yugoslav writers of the period expressed sentiments which reflected the prejudices of the time and sometimes displayed a condescending and even racially-stereotyped attitude to countries in Africa and Asia. Still, Yugoslav leaders, as European socialist states more generally, saw themselves as having a progressive and enlightened attitude towards newly liberated states in Africa and Asia, stressing solidarity and a common experience of colonialism by outside empires. Irrespective of how clumsy some of this framing might now appear to a contemporary readership and no matter the political calculations which underpinned the creation of NAM on the Yugoslav side, it is surely simplistic and reductive to reduce the process to "white privilege" or "whiteness." Did the other participants in the conference at Bandung and in NAM more generally not come with their own prejudices and preconceptions about white Europeans, Yugoslavs, and each other? Like much post-modernist interpretation of the past, for the benefit of a particular, contemporary readership, historical actors are judged (and condemned) on the basis of concepts such as identity politics which were either not understood or did not exist in the 1950s. Ironically, this, in and of itself, relies on a highly-stereotyped framing in which African and Asian participants are rendered passive, powerless, and *undifferentiated* in the face of white privilege.

Croatia and the Post-Socialist Variant of Holocaust Revisionism

The quality which most strongly connects post-modernism and Holocaust revisionism is the absence of empathy. No longer depicted as actual human beings with individual agency, individuals are refashioned

as symbols of a particular ideologized version of the past. But more than anything, the historian is called to understand the individuals they write about. Clearly, Holocaust revisionists can never have empathy for Holocaust victims since they believe the existence of the Shoah is, at best, unproven and, at worst, a fabrication. In Croatia, as well as in other post-socialist states such as Poland and Ukraine where revisionism has become nationalized as part of an official state discourse, this has evolved into open hostility toward Holocaust victims. Under Croatian revisionism, routine denigration of Jewish and Roma victims of Ustasha genocide has been accompanied by outright demonization of the Ustasha regime's Serb victims who have been reframed as the perpetrators of the mass violence in wartime Croatia and the primary aggressors.

Denying the Holocaust and Porajmos (the genocide of Europe's Roma and Sinti during World War Two) in their entirety would gain the revisionists not only international condemnation, but also domestic criticism across the political spectrum and lose them support even among their own followers. By contrast, minimizing the number of Serb victims in the context of a contemporary marginalization of the country's indigenous Serb minority, Holocaust revisionists are able to maximize their support base. Even though Croatia's Serb population currently comprises barely 4% of the country, the supposed "threat" it poses to the Croatian nation remains one of the most potent rallying cries for the far-right. This underlines the extent to which revisionist historiography is informed not so much by empirical information as by the values of target readers.

The same applies in key respects to the article on Yugoslav "whiteness" which, while posing some interesting questions, fails to look at history from the inside out and targets a readership with certain values and opinions. While motivated by a very different ideological framework to Holocaust revisionism, the kind of post-modern historical approach favored by the authors is similarly unable to express empathy for its subject. Post-modernism believes that individual attitudes are constructed through power relations, that history privileges white society, and that actions should be interpreted on the basis of how they are received by specific audiences rather than how they were intended or understood at

the time. As a result, the NAM article ascribes bad faith to the Yugoslav protagonists and explains their actions as the consequence of immutable collective characteristics rather than complex and ambiguous individual choices. In the end, the fascinating story of NAM, the complicated ways in which Europeans and non-Europeans interacted with each other at a time of significant global change and the human experiences of individuals struggling to find their place in a transformed world are obscured and distorted beneath the simplified superstructure of identity politics. For both Holocaust revisionists and post-modernists, the ordinary humans involved in these dramas are less individuals than they are motors for particular deterministic ideological agendas.

The Future of History as a Discipline

Post-modern identity politics presents itself as a progressive ideology encouraging diversity and equality, but its preoccupation with deconstructing human experience on the basis of immutable characteristics and collective categorizations at the cost of individual qualities or universal solidarity risks encouraging division and social differentiation. Ironically, important aspects of the language and practices of identity politics resemble some of the categorizing practices and language of fascist states in wartime Europe, which post-modern Holocaust revisionists like to pretend did not really exist and which the post-modern, identity-politics left claims to be in opposition to. It is therefore no surprise to find that Martin Heidegger, a favorite philosopher of the Nazis, was an important influence on both post-modernism as well as the proponents of identity politics.

None of this means, of course, that history as a discipline should not ask questions, not push boundaries, and not be innovative. It should and it must. However, the most effective means of challenging the historical distortions of both Holocaust revisionists on the far right and a dominant section of the academic left seemingly irresistibly drawn to post-modernism and identity politics is through an empirical and, above all, empathetic history that expresses understanding for the experiences

of ordinary people in extraordinary times in all their complexity. This is everything post-modernist theory claims to provide – but rarely does – but without its dangerous and damaging consequences. But what to call it? Perhaps “liberal humanism” would suffice.

Rory Yeomans is the author of a number of studies including *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945* (Pittsburgh University Press, 2012), *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia* (University of Rochester Press, 2016) and *The City of the Dead: War and Martyrdom in Fascist Croatia* (Harrassowitz: forthcoming). He is a member of the Institute for Advanced Study, Princeton. He has previously held fellowships at the University of Oxford and the Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies among others and has taught at numerous institutions including University College London, City University and the University of Leeds.

Др Рори Јеоманс
Институт за напредне студије, Принстон

ПОСТМОДЕРНИЗАМ, ПОРИЦАЊЕ ХОЛОКАУСТА И ИСТОРИЈА

САЖЕТАК: Овај крајњи есеј бави се улојом коју њосћимодер-
нисћичка теорија игра у омоућавању порицања Холокауста.
Анализира два новија текста о кључним аспектима јујословен-
ске историје двадесетог века: чланак двоје теоретичара њоли-
тичких наука о оснивању Покрећа несврћаних и едицију групе
хрватских историјских нејациониста о лојору смрти Јасеновац
– Сћара Градишка. Ујркос многим фундаменталним разлика-
ма у њредметној материји, стурчностии и стјановишту аућора,
овај есеј тврди да њоменућа два текста деле кључне сличности.
Оне су илустриране чињеницом да њосћимодернисћички наїла-
сак на њолитичке стурктуру моћи, хетемонисћичке дискурсе и
идеолошке оквире на рачун емјатије, емјиризма и историјскої
конјекста њредставља њрисуи који нејатори Холокауста све
чешће њримерују.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: њосћимодернизам, Јасеновац, усћашки њокрећ,
нејационизам/нејирање Холокауста, надмоћ беле расе, Покрећ
несврћаних.

Рори Јеоманс је аутор бројних студија укључујући *Визије унишћења: усташки режим и културна политика фашизма, 1941–1945.* (Pittsburgh University Press, 2012), *Убиство терора: животи и смрти у Хрватској у доба рата* (University of Rochester Press, 2016) и *Град мртвих: рати и мучеништво у фашистичкој Хрватској* (Harrassowitz: ускоро). Члан је Института за напредне студије, Принстон. Био је стипендиста Универзитета у Оксфорду и бечког Визентал института за студије Холокауста, између осталих, и предавао је на бројним институцијама укључујући Универзитетски колеџ у Лондону, Сити универзитет и Универзитет у Лидсу.

Др Рори Йоманс
Институт перспективных исследований в Принстоне

ПОСТМОДЕРНИЗМ, ОТРИЦАНИЕ ХОЛОКОСТА И ИСТОРИЯ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *В настоящем коротком очерке рассматривается роль, которую постмодернистская теория выполняет в создании возможностей для отрицания Холокоста. В анализе приводятся два новых текста о ключевых аспектах истории Югославии XX века: статьи двух теоретиков политических наук о создании Движения неприсоединившихся стран и публикация группы хорватских исторических националистов о лагере смерти Ясеновац-Старая Градишка. Вопреки множеству фундаментальных различий в исследуемой теме, профессиональных позиции авторов, в настоящем очерке утверждается, что эти два текста отличаются ключевыми аналогичными характеристиками. Это подтверждается фактом, что постмодернистские штрихи, подчеркивающие политические структуры власти, гегемонистические дискурсы и идеологические рамки за счет эмпатии, эмпиризма и исторического контекста, представляют собой подход, который всё чаще применяют лица, отрицающие Холокост.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *постмодернизм; Ясеновац; усташское движение; отрицание/опровержение Холокоста; супрематизм белой расы; Движение неприсоединившихся стран.*

Рори Йоманс является автором множества исследований, включая «Видение уничтожения: усташский режим и культурная политика фашизма, 1941-1945» (Pittsburgh University Press, 2012), «Утопия террора: жизнь и смерть в Хорватии в военное время» (University of Rochester Press, 2016) и «Город мертвых: война и мученичество в фашистской Хорватии» (Harrassowitz: вскоре). Он является членом Института перспективных исследований в Принстоне. Являлся стипендиатом Оксфордского университета и венского Центра Визенталя по исследованиям Холокоста, среди прочего, он преподавал в множестве учреждений, включая Университетский колледж в Лондоне, Сити Университет и Университете Лидса.

Ђакон Дарко Николић
Катихета Основне школе „Милош Црњански” у Београду

Богдан Шпањевић
Креативни директор дигиталне агенције „NextGame” из Београда

ВИРТУЕЛНИ МУЗЕЈ „ЈАСЕНОВАЦ: ЛОГОР СМРТИ – ЗЕМЉА ЖИВИХ”. ПРЕДСТАВЉАЊЕ ПРОЈЕКТА

САЖЕТАК: *Виртуелни музеј „Јасеновац: логор смрти – земља живих”, мултимедијални је пројекат настао из потребе да се на свеобухватан начин истражи феномену система концентрационих и логора смрти Јасеновац, како са историјске и чињеничке стране тако и са уметничке. Намера аутора је да се овим путем развија и негује култура сећања као део система вредности засноване на хуманости, поштовању живота и права сваког човека кроз објективан и утемељен истражи овој, вероватно најбољој, теми наше националне историје. Пројекат „Виртуелни музеј Јасеновац”, за сада, чине три различита, међусобно повезана, сегмента која, сваки на свој начин, сведоче о јасеновачком логору и његовим жртвама. Веб-портал, мобилна апликација и интерактивна инсталација „Гвоздена књига” представљају три најважнија израза музеја где се на вишедимензионални начин истражува комплексним темама страдања и злочина, чиме се доприноси њиховом целивитетном саопштевању и схватању.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Јасеновац, Јеванђеље, страдање, историја, синтеза, виртуелни музеј, веб-портал, мобилна апликација, Гвоздена књига.*

У нашем јавном дискурсу постоји осећај да се о јасеновачком логору и страдањима у Независној Држави Хрватској (НДХ) током Другог светског рата учестало говори и пише. У перцепцији наше друштвене стварности ово осећање довело је до стварања утиска да нам је ова, по важности међу најзначајнијим националним темама, сасвим блиска и позната. Нажалост, то је само привид. Чињенице говоре нешто сасвим друго.

Иако је о логору Јасеновац заиста доста написано и речено, о њему се у нашем, али и у осталим друштвима која су дубоко рањена јасеновачком трагедијом, веома мало зна. Најчешћа површна и фрагментирана сазнања о овом логору стварала су, а и данас чине, бројне предрасуде и предубеђења, која свој крајњи домет углавном проналазе у негирању, банализацији, релативизацији, преувеличавању или незаинтересованости за јасеновачку трагедију.

Да би се разумело због чега је то тако, неопходно је поћи од сагледавања идеолошких оквира кроз које се од окончања Другог светског рата до данас на просторима некадашње социјалистичке Југославије приступало овој теми. Заправо, потребно је стећи увид у то како су кроз те оквире давани одговори на питања о томе какви и колики злочини су се догодили у јасеновачком логору односно у некадашњој НДХ, који узроци су довели до њихове појаве, те на који начин је кроз културу сећања негован однос према њима.

Анализа ових питања води ка уочавању форматираних дисторзија историјске истине које су деконтекстуализацијом, искривљеним и непотпуним излагањем као и другим негативним деловањима утицале да шири јавност, стекавши замагљену, непотпуну и штуру слику о овој теми, заузме неадекватан однос према њој. За друштва која су дубоко трауматизована јасеновачком голготом, односно геноцидом и Холокаустом у НДХ, ово за последицу има дуготрајно остајање у атмосфери незалечене трауме. Путем колективног памћења ова траума се преноси на наредне нараштаје, чиме се ствара погодна тло за поновне сукобе и несреће, а тиме и продубљивање старих рана.

Све ове констатације као и чињеница да ни после седамдесет пет година од завршетка Другог светског рата немамо национални

меморијални центар посвећен овој великој и важној теми утицали су на стварање виртуелног музеја о јасеновачком логору. Иако је највећим делом смештен у виртуелни, дигитални простор, овај музеј под називом „Јасеновац: логор смрти – земља живих” својим општим и појединачним циљевима сасвим испуњава захтеве који су неопходни да би се потврдио његов музеолошки карактер. Као и остали музеји, представља место у којем свака личност постаје учесник у новом искуству које се остварује кроз живу и прожимајућу интеракцију прошлости, садашњости и будућности, односно предака, савременика и потомака. Музеј је место сусрета и комуникације којима се оприсутњују, памте и оживљавају личности и догађаји из прошлости, а садашње покољење чува од самозаборава и дезоријентације у садашњости и будућности. Слично логору којем је посвећен, виртуелни музеј представља својеврстан микрокосмос у оквиру којег се одсликава целокупност света. Сведочећи о трагичним дешавањима у једном конкретном времену и простору он истовремено приповеда о универзалним темама које надилазе свако временско, просторно, културолошко или било које друго одређење. Коначно, све његово казивање представља дубоки вапај за другачијим начином нашег постојања које би се темељило на несебичној љубави, слободи, праведности, култури кајања и праштања, сећања, саосећања и поштовања достојанства сваке људске личности.

Виртуелни музеј, за сада, чине три различита, међусобно повезана сегмента који сваки на свој начин сведочи о јасеновачком логору и његовим жртвама. Веб-портал, мобилна апликација и уметничка инсталација у облику гвоздене књиге представљају три наративна приступа који се обраћају когнитивним, емотивним и имагинативним потенцијалима сваке личности. Кроз ова три начина приповедања, који се међусобно допуњавају и прожимају, музеј има вишедимензионални приступ комплексним темама страдања и злочина, чиме даје допринос њиховом целовитијем сагледавању и разумевању.

Први и темељни сегмент виртуелног музеја јесте веб-портал. Замишљен је као дигитална енциклопедија коју чини збирка релевантних текстова, цитата, докумената, фотографија, мапа и других

материјала. Сабрана на једном месту, сва ова историјска грађа гради синтезу историје логора Јасеновац која је изложена кроз десет великих поглавља. Алудирајући на Дантеове кругове пакла, првих девет поглавља доносе хронолошки испричану причу која започиње стварањем идеологије која је утрла пут формирању логора Јасеновац, а са њим геноцида и Холокауста у Независној Држави Хрватској. Друго поглавље посвећено је злочинима у НДХ којима су, одмах по њеном оснивању, почеле да се остварују радикалне идеје формиране у епохи која је претходила Другом светском рату. У трећем поглављу описано је подручје јасеновачке групе логора, а у четвртном је дат детаљан просторни опис Логора III Циглана. Наредна четири поглавља прате период од формирања до ослобођења логора доносећи сведочанство о личностима и догађајима који су везани за његово четворогодишње трајање. Девето поглавље бави се периодом након завршетка Другог светског рата. Ту је представљена драма јасеновачког логора која, кроз однос према њему и његовим жртвама, на различите начине траје до данас. Коначно, десето поглавље даје осврт на трагику јасеновачке голготе посматрајући је из перспективе васкршње радости. На овај начин, виртуелни музеј изражава намеру не само да прикаже кредибилне историјске чињенице него и да пружи допринос њиховом разумевању посматрајући их кроз новозаветни, јеванђелски контекст. Дакле, веб-портал својим садржајима тежи да одговори на питања као што су: шта се све догодило у јасеновачком логору и око њега, који узроци су довели до његовог настанка, какав је однос негован према овом логору и његовим жртвама од завршетка Другог светског рата до данас, итд. На крају, виртуелни музеј тумачењу трагичних историјских догађаја приступа из хришћанске есхатолошке перспективе, односно из перспективе Божјег Царства. Веб-портал је могуће посетити преко следеће адресе: <http://www.logorjasenovac.rs/>.

Други сегмент виртуелног музеја чини мобилна апликација која се, тренутно, састоји од девет прича које на особен начин приповедају о јасеновачким жртвама. Испричане кроз несвакидашњу драмску форму, служећи се пажљиво дизајнираним аудио и видео средствима, ове приче пружају јединствено лично искуство кроз

које се величина јасеновачке трагедије открива у једном сасвим новом светлу. Приповедајући о судбинама неких од јасеновачких жртава оне нам омогућавају да сваку од њих доживимо као истинита и конкретна људска бића, као јединствену и непоновљиву личност. Другим речима, ове приче нам помажу да се дистанцирамо од перцепције у којој жртве овог логора губе своје идентитете у безличном низу бројева који чини део суморне статистике у математици злочина. Истовремено, оне нас уводе у амбијент у којем је сваког мученика јасеновачке голготе могуће осетити као човека чији се живот дубоко прожима са животом сваког од нас. Оваквим приступом, приче о којима је овде реч стварају снажне емотивне сензације. Кроз те и такве сензације оне доводе до стања дубоке ганутости које за последицу имају благородно катарзичко дејство које се огледа у једном новом сагледавању вредности сваког човека, али и новом вредновању дара живота. Иако су писане на основу историјске грађе ове приче су плод уметничког обликовања које акценат ставља на комуникацију са слушаоцем и његов унутрашњи доживљај реалности која му се приповеда. Носилац наратива код ових прича је звук док су визуелни садржаји крајње сведени и стављени у други план. Оваквим приступом је посетиоцима ове апликације омогућено да сами, својом имагинацијом, створе слике и на тај начин „виде” и „доживе” Јасеновац. Након сваке од прича, могуће је кроз апликацију изаћи на страницу веб-портала и детаљније се упознати са историјским извором који је као литерарни предлог послужило њиховом обликовању у драмску форму. Уметничку димензију прича које сачињавају ову мобилну апликацију улогом наратора дали су глумци Радивоје Раша Буквић и Бојана Ковачевић Гајин, док је за дизајн звука заслужна Наталија Страхинић. Апликацији је могуће приступити преко следеће адресе: app.logorjasenovac.rs.

Последњу, трећу компоненту овог музеја чини интерактивна инсталација „Гвоздена књига” која је ауторско дело вајара Виктора Киша. Овај уметнички предмет садржи девет страница које, служећи се језиком симбола, осликавају сваку од прича које чине садржај мобилне апликације. Иако је ову металну скулптуру могуће посматрати као самостално уметничко дело, њене странице постају

сасвим разумљиве тек када се пред њом путем „QR” кода приступи причама на мобилној апликацији. Важно је напоменути да странице ове јединствене књиге немају само илустративан карактер. Својом поетиком оне проширују и продубљују приче којима су посвећене ангажујући имагинативне способности својих посматрача. Поред тога, ова гвоздена књига чини и својеврсну сублимацију читавог пројекта који налазећи се у дигиталном простору кроз њу остварује своје материјално оприсутњење.

На крају треба рећи да су досадашњи резултати у изради овог музеја само први кораци, те да се у времену које је пред нама очекује његов даљи развој и афирмација.

Аутори пројекта су Богдан Шпањевић и Ђакон Дарко Николић. Пројекат Виртуелни музеј „Јасеновац: логор смрти – земља живих” реализује се са благословом Епископа пакрачко-славонског г. Јована, а под покровитељством Министарства културе и информисања Владе Републике Србије. Партнер пројекта је Музеј жртава геноцида, а носилац фирма „NextGame” из Београда. За веб-апликацију заслужан је Ненад Шћекић из агенције „Облачак”, а за анимацију и видео Дарко Дуцкин. Стручни сарадник на пројекту је Јасмина Тутуновић Трифунов, виши кустос-историчар Музеја жртава геноцида. Истраживачи на пројекту су Владимир Лужњанин, Никола Зобеница, Милош Димић. Израду виртуелног музеја, до сада, помогли су Народна библиотека Србије, Архив Југославије и Архив Српске православне цркве.

Богдан Шпањевић (1970) драматург, вишегодишњи је креативни директор дигиталне агенције „NextGame” и предавач на Универзитету у Београду. Специјализован је за дизајн интерактивних дигиталних искустава у музејима и јавним просторима који користе мобилну технологију за креирање искуства публике.

Дарко Николић (1973) завршио је Православни богословски факултет Београдског универзитета. Ради као катихета у Архиепископији београдско-карловачкој. Аутор је бројних радова и иницијатива које се тичу унапређења верске наставе и мисије Цркве. Рукоположен је за ђакона 2022. године од стране викарног Епископа Ремезијанског г. Стефана (Шарића).

Дьякон Дарко Николич
Учитель закона Божьего в Начальной школе
им. Милоша Црнянского в г.Белграде

Богдан Шпаневич
Креативный директор агентства «NextGame» в г.Белграде

**ВИРТУАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ «ЯСЕНОВАЦ:
ЛАГЕРЬ СМЕРТИ – ЗЕМЛЯ ЖИВЫХ».
ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ПРОЕКТА**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Виртуальный музей «Ясеновац: лагерь смерти – земля живых» это мультимедийный проект, созданный вследствие потребности всеобъемлющего подхода к возникновению система концентрационных и лагерей смерти Ясеновац, как с исторической и фактической точки зрения, так и с художественной. Цель авторов развитие и хранение культуры памяти как части системы ценностей, базирующихся на гумманности, уважении жизни и права каждого человека иметь доступ к этой, наверное, самой болезненной теме нашей национальной истории с объективной и обоснованной точки зрения. Проект «Виртуальный музей Ясеновац» в настоящее время состоит из трех различных и взаимосвязанных сегментов, каждый из которых по-своему свидетельствуют о ясеновацком лагере и его жертвах. Веб-портал, мобильное приложение и интерактивная инсталляция «Железная книга» представляют собой три повествовательных способа выражения музея, в котором многомерным способом подходят к комплексным темам страдания и злодеяний, и таким образом вносит свой вклад в их более целостное видение и понимание.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ясеновац, Евангелие, страдание, история, синтез, виртуальный музей, веб-портал, мобильное приложение, Железная книга.*

Богдан Шпаневич (1970) – драматург, долгие годы является креативным директором цифрового агентства «NextGame» и преподавателем Белградского Университета, специалистом в оформлении интерактивных цифровых работ в музеях и на общественных площадках, в которых используются мобильные технологии для создания опыта аудитории.

Дарко Николич (1973) закончил Православный богословский институт при Белградском Университете. Работает учителем закона Божьего в Белградско-Карловацкой Архиепископии. Он является автором множества работ и инициатив, касающихся усовершенствования преподавания закона Божьего и миссии Церкви. В сан дьякона рукоположен в 2022 году викарием Епископом Ремесианским Стефаном (Шарич).

Deacon Darko Nikolić
Catechist of the Primary School “Miloš Crnjanski” in Belgrade

Bogdan Španjević
Creative director of the digital agency “NextGame” from Belgrade

**VIRTUAL MUSEUM “JASENOVAC:
DEATH CAMP – LAND OF THE LIVING”
PROJECT PRESENTATION**

SUMMARY: *The virtual museum “Jasenovac: death camp – land of the living” is a multimedia project born from the need to comprehensively approach the phenomenon of the Jasenovac concentration and death camp system, both from the historical and factual side, as well as from the artistic side. The author’s intention is to develop and nurture a culture of memory as part of a value system based on humanity, respect for the life and rights of every human being through an objective and grounded approach to this, probably the most painful, topic of our national history. The “Virtual Museum Jasenovac” project, for now, consists of three different, interconnected, segments that, each in its own way, bear witness to the Jasenovac camp and its victims. The web portal, the mobile application and the interactive installation “The Iron Book” represent three narrative expressions of the museum, where the complex themes of suffering and crime are approached in a multidimensional way, thus contributing to their more complete perception and understanding.*

KEY WORDS: *Jasenovac, Gospel, suffering, history, synthesis, virtual museum, web portal, mobile application, Iron Book.*

Bogdan Španjević (1970) a playwright, is the creative director of the digital agency “NextGame” for many years and lecturer at the University of Belgrade. He is specialized in the design of interactive digital experiences in museums and public spaces that use mobile technology to create audience experiences.

Darko Nikolić (1973) graduated from the Faculty of Orthodox Theology at Belgrade University. He works as a catechist in the Belgrade-Karlovci Archdiocese. He is the author of numerous works and initiatives concerning the improvement of religious teaching and the mission of the church. He was ordained a deacon in 2022 by the Vicar Bishop of Remesiana Stefan Šarić.

Јован (Ђулибрк)
Епископ Пакрачко-славонски
Председник Одбора за Јасеновац
Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве

РАЗГОВОР С БОРИСОМ БУЋАНОМ¹

САЖЕТАК: *Кроз ујоредно сајледавање верских моштва који инсјиришу уметнике јојуйи Марка Шајала, Ендија Ворхола и Казимира Маљевича – конкретни, лични однос према хришћанству – сајворници размајирају мојуће односе (верској) образовања и јорекла уметника с једне, и њејових дела, с друје сјране. У насјавку разјовора, Бућан скицира како ејизоде из живојиа својих родијелеа током Друјој свејској рајиа, иако и свој однос према њиховим искуствима. На крају, објављује се намера о јосјављању уметничке инсјалације у Млаки, некадашњем лојору за срјске жене и децу у оквиру јасеновачкој лојорској комјлекса, сасјављене од дванаесј илусјирација инсјирисаних уметничким односом према сјрадању предака, али и њејовим личним јоимањем тих месја сјрадања.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Исус Хрисјос, Марк Шајал, Енди Ворхол, Пабло Пикасо, Анри Мајис, Казимир Маљевич, Боб Дилан, Украјина, Јасеновац, Млака, Друји свејски раји, илусјирација.*

¹ Снимање разговора са г. Борисом Бућаном било је могуће захваљујући опреми и стручној обради Архива Срба у Хрватској. За више информација о Архиву Срба видети преко: <https://snv.hr/category/vijesti/sto-radimo/arhiv-srba/> (Приступљено 3. септембра 2022). Такође, захваљујемо гђи Јелени Коњикушић Суботић и г. Новаку Ђукићу на изради транскрипта.

Епископ Јован: Настављамо, ево, нашу праксу да разговарамо с људима чије је стваралаштво везано за нашу тему; но, док је наш прошли саговорник Лордан Зафрановић од самог почетка своје кинематографске каријере био означен питањима страдања, зла, Другог свјетског рата, нацизма, тоталитаризама, антифашизма... сада имамо госта за кога то није било тако очито. Пред нама је Борис Бућан, а преда мном је на отвореном компјутеру његова страница из Музеја модерне умјетности у Њујорку, МОМА-е. Борис Бућан има дакле у, може се слободно рећи, најчувенијем музеју савремене умјетности своју сталну поставку, чини ми се. Колико радова?

Борис Бућан: Три.

Епископ Јован: Три рада у Музеју модерне умјетности у Њујорку, што је врх до којег може доспјети савремени умјетник у смислу етблирања. Међутим, много важнији је онај унутрашњи смисао умјетничког рада, а трагање за смислом је у XX вијеку инхерентно повезано са страдањем. Говорио је јутрос овде Владика Атанасије како је код Јевреја први архистрадалник Христос: Христа је као таквог у XX вијеку актуелизирао Марк Шагал. Шагалова велика тема је јеврејски Исус, кога слика распетога с јеврејским талитом; Његова слика као страдалника лебди над цијелом повјесницом и историјом јеврејског народа. А за Шагалом и јеврејским Христом у умјетност улази један врло необичан човјек, који ће нас све овдје испровоцирати. Ми знамо да је Енди Ворхол у ствари Вархола, он је из Карпаторусије, из гркокатоличке, значи поунијаћене православне породице. Он је одрастао у породици која је живјела са иконама, и језик иконе је њему био близак. И одједном тај човјек шездесетих година прошлог столјећа ствара потпуно нови умјетнички језик. Какав језик?

Борис Бућан: Шагалово знање о Библији је управо запањујуће! Прије пар година је била његова ретроспектива и био сам на њој – ту су биле скице за париску оперу и ко зна шта све не, и одлазите са те изложбе некако испуњени весељем. Енди Ворхол? Нисам ни знао његову, тако да кажем, религијску залеђину, али бих уз Ендија Ворхола увијек ставио – Бога. Али ја о тој страни Ворхола нисам

ништа конкретно знао. Тек ових дана на МОМА-ином инстаграму показују његове цртеже Исуса. Много скица Исуса! Он их је много, много радио, а ја то нисам ништа видио. Али је некако уз Ворхола увијек ишао Бог. Но, сад ћу испричати једну од најљепших сцена која се десила у претходном стољећу, а ријеч је о Богу. Бог се увијек појављивао између Пикаса и Матиса. Матис је добио посао на француској ривијери захваљујући једној опатици, и почео је то радити. И Пикасо њега пита: „Да ли се смеје то радити ако не вјерујеш? Зна се у шта ти вјерујеш!” Не знам који је био одговор Матиса, али је Матис то у сваком случају урадио, и то је вјероватно једно од највећих ремек-дјела двадесетог стољећа. Тај рад на витражу, на фрескосликарству! И хтио бих рећи, нисам сигуран да Пикасо није вјеровао. Моје мишљење је да је Бог вјеровао у Пикаса тако да то није било потребно ни расправљати. Оно што је он радио, то можете само уз помоћ Бога тако створити и преокренути. Данас, наравно, већ имамо оспораватеље Пикаса: почиње његово „преиспитивање”, но добро, брани га МОМА, а и други. Ништа од тога неће бити. Али нађу се стално ревизије одређених великих ствари које су се десиле у XX стољећу. Не знам, мислим, шта бих још могао да вам кажем; ево ту, са ове стране, чим сам ушао у дворану видио сам иконе и фреске из којих је изашао Маљевич – грандиозна фигура исто XX стољећа која је инспирирана Православном црквом.

Епископ Јован: Да, он на крају свој програматски есеј назива „Бог није мртав!”

Борис Бућан: И њега исто тако оспоравају овог тренутка Французи, и хоће да прикажу како је Маљевичев *Црни квадрави* на бијелом у ствари њихов патент, један њихов сатиричар и писац би хтио рећи да то није слика него илустрација.

Епископ Јован: Боб Дилан, је ли, велики умјетник јеврејског поријекла, руског јеврејског поријекла, Роберт Ален Цимерман, пише у својој аутобиографији, *Chronicles*, како је прво почео да црта, да слика, тек касније се дохватио поезије и музике (на крају је, ето, добио и Нобелову награду претпрошле године) и описује како је прво што је нацртао било распеће, Христос на крсту.

Борис Бућан: Добро.

Епископ Јован: Када говоримо о Борису Бућану, ми се сјећамо десетљећа плаката, илустрација, свега онога што је чинило живот културног човјека овде у југословенским, загребачким крајевима, а на крају, када се узме у руке Борисова посљедња књига, одједном видимо Бориса Бућана како хода стазом у Јасеновцу. Ви сте једна необична комбинација Кордуна и Украјине, па ако смо већ разоткрили Ворхола у његовој поткарпатској Русији, хајде да чујемо мало одакле је то Борис Бућан?

Борис Бућан: Шта?

Епископ Јован: Одакле је то Борис Бућан?

Борис Бућан: Аха, одакле је Борис Бућан? Мислим, ово је једно од најтежих питања, али... Мислим, вријеме је да о томе стварно проговорим. Јако је то тешко. Моја мајка цијели живот ми није то рекла, нити ми је било ко говорио. Стари је јако страховао кроз цијели живот, по мом осјећају, од тога да се иде по затворима, из једнога у други. У Украјини, када су дошли Нијемци, свака фамилија је морала дати једног човјека да иде на рад у Њемачку. И тако цијели живот мени матер о томе не прича, нити је било ријечи о томе у кући генерално. Сјећам се, добио сам био некакву награду у Варшави, трећу, за плакат. И одлазим ја у ту Варшаву, увијек имам слободно вријеме, и питам једну жену на улици: „Реците ми, опростите, гдје је...?“ Све се догађа пред њиховом галеријом, ту је и споменик њиховом народном хероју, тако. Жена ми каже: „Ја ћу Вас одвести.“ И то траје. Иначе, обично би вам неко рекао: „Слушај, ту иза ћошка, па лијево, десно...“, није важно. И то траје. Кад смо дошли, около је велика ливада, људи леже, био је сунчан дан, около су новоградње, овако по прилици као у Загребу – и ту је споменик устанку у Варшавском гету. Добро, ништа од тог ужаса се није видјело у том споменику. Но, један други дан сам случајно наишао на затвор који је био из тог времена. Негдје у Варшави је био. Била је то једна обична соба,

као гарсоњера нека у Загребу, с WC-ом и смочницом: тридесет и шест људи се може сабити у то! Недавно ми је дошао један човјек из Украјине, дошао да ми купи слику. Гледам ја, рекох: „Ја сам исто из...”, а овај, гледа он мене, и говори: „Ви сте исто живјели...?” Тако су они живјели у Њемачкој, у некој мимикрији: икона је у ћошку стола, и то све изгледа јако православно. Међутим, имена, презимена су била њемачка, швајцарска... Рецимо, Дибон. Али, ето, то је био предуслов преживљавања. Толико су ти људи преживјели страха. Али, како се моја мајка извукла: Швабе питају ко је ко, а испред ње су двије Рускиње. „Ви сте?”, пита Шваба, а она каже: „Православка”.

Епископ Јован: То је једна од милион прича какве постоје из тог времена.

Борис Бућан: Мислим да то готово сваки живот носи, као прича о мом дједу.

Епископ Јован: Како Вам се звао дјед?

Борис Бућан: Стево Бућан. Та слика је мој први пута кад сам био у Јасеновцу, ишао сам још један пута. Али након тога сам направио једну слику, мислим да је добра. То језеро тамо... тог тренутка ми падне на памет Монеова највећа слика, једна од највећих слика на свијету, његова златна слика на којој се чини да су сви свеци на њој; мислим да не бисмо гријешили кад бисмо рекли да се светац налази по прилици у Јасеновцу, исто. Ја никада нисам ишао у тај Јасеновац. Упознао сам Сашу Месић, и Саша ме је одвела у Јасеновац прије двије године. Мучно је то, има нешто што у зраку стоји стално тамо. И Саша чита имена људи и прочита и име мог дједа. Никад нисам знао ни ја, а вјероватно ни мој отац, да је он ту.

Епископ Јован: Али, ево, ако Бог да, од овога почињемо. Значи, ми смо у суштини овде да најавимо једну инсталацију која ће ако Бог да да се постави у Млаки, значи на мјесту гдје је био логор за дјецу и жене са Козаре 1942. године. И управо овај пешкир који видимо иза

себе на илустрацији, ручник, који нас асоцира искључиво на логорашку одору, логорашку униформу, заживјеће на свој начин ако Бог да у Млаки.

Борис Бућан: Па не знам, ево, мој предлог је био да се оваквих дванаест фигура величине шест метара постави у Млаки: свака фигура је другачија, и свака има нечег застрашујућег. Оно што јесам хтио прескочити овдје, то је један реализам, а хтио сам створити један страшни реализам у ствари. Углавном су се Јасеновцем бавили академски радови, нема ту грандиознијих скулптура, не знам... Можда је ово начин да се прикаже тај ужас – свако ко види овакву слику не знам шта може да доживи. Мислим да је ово некако добар поступак, ријеч је о новој форми. Дуго сам се бавио плакатима и плакатима сам успио доћи у друштво чисте умјетности. У много случајева, на било који начин се може стварати, само да је резултат интелигентан.

Епископ Јован: Ту смо, ту смо негдје. Закључићу једном занимљивом причом која се уклапа у ово. Наиме, прије неког времена ми смо добили тамо у Пакрацу мејл од Лори Андерсон, која је чула за нашу библиотеку и одобрила нам је да користимо њен један стејтмент о значењу библиотека данас, да га користимо као инсталацију у нашој великој Књижници. Тако да та моћ обнављања уништенога, обнављања мртвог, то је неки свеопшти људски језик који људи с даром препознају и учествују. И стварање новог на мјесту гдје је наизглед све смрт, мислим да је призив за најбоље.

Борис Бућан: Не знам, ја вјерујем да ће други умјетници реагирати, мислим, јер то мјесто... Мислим, снажније умјетност дјелује на том мјесту него у музејима савремене умјетности који по прилици често постају хорори. А ово је хорор мјеста.

Епископ Јован: Хвала Вам, Борисе. Хвала Вам много.

Епископ Пакрачко-славонски **Јован (Ђулибрк)** (1965) јужно-словенске језике и књижевност студирао је у Бањалуци и Загребу, где дипломира на Катедри за стилистику радом о Милошу Црњанском. Дипломски рад о Црњанском награђен је Бранковом наградом Матице српске 1991. године, а објављен у виду књиге „Црно сунце, и око њега круг” 2001. године. Теологију студира на православним богословским факултетима у Београду и Србињу, а дипломира са радом о Никону Јерусалимцу. Магистарске студије из јеврејске културе похађао у Спомен-установи Јад Вашем и на Јеврејском универзитету у Јерусалиму, да би 2004. године примио награду „Голда Меир”. Магистарски рад „Историографија холокауста у Југославији”, одбрањен код проф. Давида Банкаира, објављен је у виду књиге 2011. године. Одликовање „Витез од Ладина” додељује му 2020. године Центар за ладино културу „Моше Давид Гаон” при Универзитету Бен-Гурион у Негеву због доприноса очувању успомене на српске, јеврејске и ромске жртве јасеновачког комплекса логора.

Иоанн (Чулибрк)
Епископ Пакрацко-Славонский
Председатель Комитета по Ясеновацу
Священного Архиерейского Собора
Сербской Православной Церкви

БЕСЕДА С БОРИСОМ БУЧАНОМ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *В начале приводится сравнительный анализ религиозных мотивов, которыми вдохновлялись художники, такие как Марк Шагал, Энди Уорхол и Казимир Малевич – конкретно, через их личное отношение к христианству, собеседники рассматривают возможные взаимоотношения между (религиозным) образованием и происхождением художников, с одной стороны, и их произведений, с другой стороны. В продолжении беседы Бучан приводит штрихи эпизодов из жизни своих родителей во Второй мировой войне, а также свое отношение к их опыту. В конце, епископ Иоанн и Борис Бучан сообщают о намерении установить художественную инсталляцию в Млаке, бывшем лагере для сербских женщин и детей в рамках ясеновацкого комплекса лагерей, состоящую из двенадцати иллюстраций, вдохновленных отношением художника к страданию предков, а также его личным восприятием таких мест страдания.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Иисус Христос, Марк Шагал, Энди Уорхол, Пабло Пикассо, Анри Матисс, Казимир Малевич, Боб Дилан, Украина, Ясеновац, Млака, Вторая мировая война, иллюстрация.*

Епископ Пакрацко-Славонский **Иоанн (Чулибрк)** (1965) изучал южнославянские языки и литературу в Бая-Луке и Загребе, где он защитил дипломную работу о Милоше Црњанском на Кафедре стилистики. Дипломная работа о Црњанском, за которую ему присвоена награда им. Бранко Матицы Сербской в 1991 году, была опубликована в виде книги «Черное солнце и круг вокруг него» в 2001 году. Богословские науки он изучал в Православных богословских факультетах в Белграде и Србине, а дипломную работу написал о Никоне Иерусалимском. В аспирантуре занимался изучением еврейской культуры в Мемориальном центре Яд Вашем и в Еврейском Университете в Иерусалиме, получив в 2004 году награду им. Голды Меир. Магистерская диссертация «Историография Холокоста в Югославии», защищенная под руководством проф. Дэвид Банкир был опубликован в виде книги в 2011 году. Отличие «Витязь Ладино» ему было присвоено в 2020 году Центром по культуре ладино им. Моше Давида Гаона при Университете Бен-Гурион в Негеве за вклад в сохранение памяти о сербских, еврейских и цыганских жертвах комплекса лагерей в Ясеноваце.

Jovan (Ćulibrk)
Bishop of Pakrac-Slavonia
President of the Jasenovac Committee
of the Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church

CONVERSATION WITH BORIS BUĆAN

SUMMARY: *Through a comparative analysis of the religious motifs that inspire artists such as Marc Chagall, Andy Warhol and Kazimir Malevich – specifically, the personal relationship to Christianity – the interlocutors consider the possible relationships between the (religious) education and background of the artist on the one hand, and his works, on the other. In the continuation of the conversation, Bućan sketches episodes from his parents' lives during the Second World War, as well as his attitude towards their experiences. Bishop Jovan and Boris Bućan announce their intention to set up an art installation in Mlaka, a former camp for Serbian women and children within the Jasenovac camp complex, a compilation of twelve illustrations inspired by the artist's attitude towards the suffering of his ancestors but also by his personal understanding of those places of suffering.*

KEY WORDS: *Jesus Christ, Marc Chagall, Andy Warhol, Pablo Picasso, Henri Matisse, Kazimir Malevich, Bob Dylan, Ukraine, Jasenovac, Mlaka, the Second World War, illustration.*

Bishop of Pakrac and Slavonia **Jovan (Ćulibrk)** (1965) studied South Slavic languages and literatures in Banja Luka and Zagreb, where he graduated from the Department of Stylistics with a thesis on Miloš Crnjanski. The graduation thesis on Crnjanski was awarded the Branko Award of Matica Srpska in 1991, and was published in the form of the book “Black Sun and The Circle Around It” (*Crno sunce, i oko njega krug*) in 2001. He studied theology at the Orthodox Theological Faculties in Belgrade and Srebrenica, and graduated with a thesis on Nikon of Jerusalem. He attended master’s studies in Jewish culture at the Yad Vashem Memorial Institution and at the Hebrew University in Jerusalem, and in 2004 he received the “Golda Meir” award. The master’s thesis mentored by Prof. David Bankier “The Historiography of the Holocaust in Yugoslavia” was published in the form of a book in 2011. The “Knight of Ladino” award was awarded to him in 2020 by the “Moshe David Gaon” Center for Ladino Culture at the Ben-Gurion University of the Negev for his contribution to preserving the memory of the Serbian, Jewish and Roma victims of the Jasenovac camp complex.

ИМЕНСКИ ИНДЕКС

А

Мехо Авдагић 39, 40
Ведрана Адамовић 36, 40, 52
Доста Раца Акраповић 38, 51
Никола Акраповић 38
Ибро Алага 37
Павле Алексић 74
Данте Алигијери (Dante Alighieri)
108
Дедо Алић 37
Рифет Алишић 39
Зајим Алкић-Анкић 37
Лори Андерсон (Laurie Anderson)
122
Маргарет Атвуд (Margaret Atwood)
94
Јозо Атлија 45
Ахмет Аџић 37

Б

Адем Балић 37
Сулејман Балић 37
Балтић, породица 38
Хасан Банић 37
Јунуз Баталић 34
Мухамед Бачић 33
Мустафа Башић 39
Сулејман (Суљо) Башић 39, 40
Бошко Башкот 35, 42, 53
Матан Бегвић 39
Берислав 39
Џејмс (Јаков) А. Бернштајн (James
A. Bernstein) 21, 23

Љеван Бећ 37
Бешић, породица 38
Мујо Бешић 37
Станко Бзенић 75
Добросав Блажевић
(Доњевакуфски), свештеник,
свети 81
Бог 19–24, 80, 119, 122
Ђорђе Богић (Нашички),
свештеник, свети 80
Богородица (Μήτηρ Θεού) 20
Живорад Божић, генерал 66
Бранко Ј. Бокан 32, 35, 36, 52
Алекса Борчевски 37
Катарина Кантакузина Бранковић
7, 10, 13, 16, 117
Диана Будисављевић (Diana
Obexer Budisavljević) 24
Јулије Будисављевић 24
Иво Бујадило 39
Радивоје Раша Буквић 109
Ђуро Вученовић Бусен 43
Борис Бућан 9, 12, 15, 17, 117–122
Стево Бућан 121

В

Доситеј Васић (Загребачки),
митрополит, свети 80
Мехмед Ватушић 34
Перо Вашкот 41, 43
Николај Велимировић (Жички),
епископ, свети 19, 22, 24, 26, 28

Милорад Вигњевић 35, 37, 52
Анте Видаковић 39
Хедер Вилијамс (Heather Williams)
58
Енди Ворхол (Andy Warhol,
Andrew Warhola) 117–120
Милан Врховац 35
Вукелић, породица 38
Игор Вукић 93
Милорад Вукојичић
(Илинобрдски), свештеник,
свети 81
Младен Вукосављевић 67, 79
Славко Вукчевић 36, 52
Срђан Вучетић 91, 94

Г

Стипо Гаврановић 39
Бојана Ковачевић Гајин 109
Гајић, породица 38
Наил Гарибовић 37
Мехо Гламочанин 37
Венцеслав Глишић 58
Јозо Грга 37
Јурај Грга 39
Момчило Гргуревић (Челебићки),
свештеник, свети 81
Вајсил Гробић 37
Омер Грозданић 37
Хасан Грозданић 37

Д

Бранко Дамјановић 41, 47, 49, 52
Немања Девић 8, 11, 14, 16, 57,
59–60, 64, 83–84, 86
Дилавер Дедић 33

Рашид Дедић 34
Хабибија Дедић 33
Рене Декарт (René Descartes) 22
Жак Дерида (Jacques Derrida) 90
Тале Деунић 37
Дибон, породица 121
Боб Дилан (Bob Dylan, Robert Allen
Zimmerman) 117, 119
Бојан Б. Димитријевић 32, 52,
59–61
Владимир Димитријевић 82
Драгослав Димитријевић 64
Мира Колар Димитријевић 45, 53
Милош Димић 110
Винко Дједовић 39
Бранко Добросављевић
(Вељунски), свештеник, свети 80
Стипо Дринчић 39
Чедомир Чедо Друловић, генерал
72
Абдулах Дудић 33
Дарко Дуцкин 110

Ђ

Милован Ђилас 70
Новак Ђукић 117
Ђурађ Предојевић Ђурин, генерал
79
Блажо Ђуричић, генерал 69
Павле Ђуришић, мајор 61, 62, 79
Михаило Ђусић (Жички),
јеромонах, свети 76, 81, 82

Е

Ибрахим Елез 37
 Хасан Елез 37
 Хасан Елказ 39

З

Мурсел Заимовић 33
 Лордан Зафрановић 118
 Мехмед Зерић 37
 Јован Зечевић (Возући),
 свештеник, свети 81
 Петар Зимоњић (Дабробосански),
 митрополит, свети 80
 Никола Зобеница 110
 Мујо Зриња 37

И

Роберт Иглстон (Robert Eaglestone)
 89
 Игњатије Антиохијски (Άγιος
 Γυνάτιος Αντιοχείας, Θεοφορέας),
 свети 19, 22, 26, 28
 Хабиб Икановић 39
 Илија (Άγιος Ηλίας), свети 23, 31,
 37–40, 52, 54, 56
 Исус Христос (Ιησούς Χριστός)
 22–24, 118, 119, 124, 126

Ј

Аднан Јахић 33, 53
 Мехо Јакуповић 37
 Ратомир Јанковић (Дубочки),
 свештеник, свети 81
 Михаило Јевђевић (Прибојски),
 свештеник, свети 81

Атанасије Јевтић, епископ 5, 8, 11,
 14, 16, 19, 25, 26, 29, 118

Јосип Јелачић, бан 17

Рори Јеоманс (Rory Yeomans) 7, 8,
 10, 11, 13, 14, 89, 99–103

Јован Богослов (Άγιος Ιωάννης ο
 Θεολόγος), свети 23

Јован Крститељ (Άγιος Ιωάννης ο
 Βαπτιστής), свети 17

Платон Јовановић (Бањалучки),
 епископ, свети 80

Стефан Јовановић, архимандрит 24

Божидар Јовић (Биљешевски),
 свештеник, свети 81

Хамид Јујић 39

Иван Јурин 39

К

Милан Миша Калабић 76

Никола Калабић, мајор 75

Хајро Капетановић 42

Асиб-Хабиб Карарић 37

Мујо Карарић 37

Реџо Карарић 37

Драго Карасијевић 45–47, 52, 67, 79

Вук Караџић 24

Мериса Каровић 34, 53

Перо Кауриновић 39

Виктор Киш 109

Зорица Ковачев 81

Драгутин Ковачевић 39

Владимир Коловрат 39

Миливоје Комљеновић 39

Павле Кондић, монах 16

Осмо Крајина 37

Хасиб Крајиновић 37

Мухамер Кркић 37
Момир Крсмановић 69, 74
Милош Крстић 62, 64, 66, 67
Адам-Адем Кусуран 37
Ибрахим Кусуран 37
Осмеш Кусуран 37
Суљо Кусуран 37
Владо Кућиш 39

Л

Богдан Лалић (Сарајевски),
свештеник, свети 81
Жан-Франсоа Лиотар (Jean-
-Francois Lyotard) 90
Јоаникије Липовац (Црногорско-
-приморски), митрополит, свети
60, 80, 81
Веселко Ловрић 39
Ото Ловрић 39
Владимир Лужњанин 110
Душан Лукач 35, 52
Лукић, породица 38
Кико Лукић 39
Нико Лукић 39

Љ

Марина Љубичић 38, 53

М

Ивица Мајсторовић 39
Трифун Максимовић (Илијашки),
свештеник, свети 81
Џејмс М. МакФирсон (James M.
McPherson) 92
Казимир Маљевич (Kazimierz
Malewicz) 117, 119, 124, 126

Вукашин Мандрапа (Клепачки),
свети 80
Јоцо Марјановић 35
Миљисав Марковић 75
Миљенко Марушић 39
Срећко Матановић 39
Хасан Матаруга 37
Анри Матис (Henri Matisse) 117,
119, 124, 126
Јосо Матић 39
Марко Матић 39
Маријан Матић 39
Бланка Матковић 92, 93
Мујо Матрић 37
Расим Махић 37
Махмуљанин, породица 38
Мелкић, породица 38
Мустафа Мелкић 37
Хусеин Мелкић 37
Хусо Мелкић 37
Алија Мемич 37
Месић, Саша 121
Морис Метерлинк (Maurice
Maeterlinck), гроф 22
Ибро Мехмедагић 37
Велимир Мијатовић (Кошутички),
свештеник, свети 81
Јосип Милас 39
Слободан Милеуснић 80
Ђуро Милиновић 45–47, 52
Александар Милошевић 64, 69
Душан Д. Миљковић 34, 53
Божидар Минић (Колашински),
свештеник, свети 81
Миладин Минић (Биљешевски),
свештеник, свети 81

- Михаило П. Минић 62
 Јован Мирковић 40, 53
 Славко Мићановић 69
 Владислав Митровић, митрополит
 20
 Стипе Митровић 37
 Драгољуб Дража Михаиловић,
 генерал 58, 59, 61–63, 65, 66, 71,
 72, 76
 Никола Мрђеновић 39
 Рамо Мркаљ 39
 Хусеин Мрчајић 37
 Хусеин Мујагић 37
 Хусеин Мујакић 37
 Хусеин Мујић 37
- Н**
- Варнава Настић (Хвостански),
 епископ, свети 81
 Стефан Немања (Симеон), велики
 жупан, свети 23
 Сава Немањић, архиепископ, свети
 23
 Дарко Николић, ђакон 8, 12, 14, 16,
 105, 110–115
- О**
- Осман Омеровић 37
 Иво Орловац 39
 Недељко Орловац 39
 Џемал Османовић 33
 Захарије Остојић, пуковник 61, 62
- П**
- Павле (Ἀγιος Παῦλος ο Αλόστολος),
 апостол, свети 19, 20, 25–29
- Анте Павловић 37
 Здравко Павловић 69
 Јосо Павловић 39
 Мато Павловић 39
 Стипо Павловић 39
 Ратко Парезанин 61
 Драгутин Пезић 39
 Порфирије Перић, митрополит 7,
 10, 13
 Петар (Ἀγιος Αλόστολος Πέτρος),
 апостол, свети 24
 Пабло Пикасо (Pablo Picasso) 117,
 119
 Салих Питић 37
 Димитрије Плећевић 80, 81
 Јустин Поповић (Ђелијски),
 архимандрит, свети 19, 22, 26, 28
 Марко Поповић (Купрешки),
 свештеник, свети 81
 Саво Поповић 41, 47, 49, 52
 Пржар, породица 38
 Душан Пријовић (Бучевски),
 свештеник, свети 81
- Р**
- Борис Радаковић 5, 8, 11, 14 16, 31,
 38, 51, 53–56
 Милан Радановић 58, 73–75
 Бранко Радичевић 123, 125, 127
 Стефан Радојковић 3, 9, 12, 15
 Артемије Радосављевић 19
 Јован Радосављевић, архимандрит
 82
 Радошљевић, породица 38
 Кадрага Разић 34
 Стјепан Разум 93

Димитрије Рајановић (Нишићки),
свештеник, свети 81
Јован Рапајић (Жички),
протосинђел, свети 76, 81, 82
Шериф Рекић 37
Реџа (Бајра) 42
Енвер Ризванбеговић 42
Мујо Ризвић 37
Дејан Ристић 2
Оливера Ристић 2
Предраг (Пеђа) Ристић, архитекта
20
Сава Ристић, архитекта 21
Стипо Родић 39
Фердо Рупчић 39

С

Смаил Садић 37
Химзо Сарајлија 39
Емануел Сарис (Emmanuel Saris),
свештеник, професор 20
Петар Симић, пуковник 61
Гаврило Симовић 69, 76–78
Касим Синанагић 37
Стаматис Склирис (Σταμάτης
Σκλήρης), иконописац 24
Саво Скоко 36, 53
Добросав Соковић (Сјеверински),
свештеник, свети 81
Будимир Соколовић (Добрунски),
свештеник, свети 81
Реља Спахић (Блажујски),
свештеник, свети 81
Милорад Средојевић 82
Новак Станојевић, свештеник 77

Стефан (Ο Άγιος Πρωτομάρτυς
Αρχιδιάκονος Στέφανος),
првомученик, архиђакон, свети
19, 21, 23, 26, 28

Милан Стојановић, мајор 76
Павле Стојчевић, патријарх 17, 24
Наталија Страхинић 109
Јелена Суботић 91, 94
Јелена Коњикушић Суботић 117
Фуад Сулејмановић 33
Шабан Сулејмановић 34
Хука Сушић 37

Т

Матија Тадијанић 34
Тале, (из Козарца) 39
Алија Талић 37
Милан Терзић 72, 73
Мустафа Терзић 37
Садик Тињић 34
Јосип Броз Тито 74, 63, 65, 70
Есад Тихић 41–43, 52
Марина Тодић 2
Јусо Томић 37
Фабијан Трго 43, 46–48, 51, 52
Нестор Тркуља (Милешевски),
свештеник, свети 81
Јасмина Тутуновић Трифунов 110
Лаврентије Трифуновић, епископ
24
Мирослав Миша Трифуновић,
генерал 66
Сава Трлајић (Горњокарловачки),
епископ, свети 80
Јуре Тукерић 39

Фердо Тукерић 37
Хусеин Туфкчић 34

Ђ

Заим Ђатовић 34
Шемсо Ђејван 44
Слободан Ђировић 75
Ђорић, породица 38
Лазар Ђулибрк (Арадски),
свештеник, свети 81
Јован Ђулибрк, епископ 9, 12, 15,
17, 20, 110, 117–127
Мујо Ђустић 37
Салих Ђускић 37
Драгутин Ђургуз 37, 52

У

Мујо Ушић 37

Ф

Хусеин Фатушић 33
Фридрих Фортубер 39
Вјекослав Франић 39

Х

Фрањо Халупа 39
Сулејман Суљо Хасанагић 40
Шефка Хаџиахметовић 45–47
Леополд Хикл 39
Марко Атила Хоаре (Marko Attila
Noare) 34, 52
Владимир Хорват 93
Хоџић, породица 38
Мехо (Меша) Хоџић 37
Винко Хрват 39

Мехо Хрустановић 37
Хасан Хрустић 37

Ц

Предраг Мишо Цемовић 62
Роберт Ален Цимерман (Robert
Allen Zimmerman), в.: Боб Дилан
119
Милош Црњански 105, 123, 125,
127

Ч

Јага Чавловић 39, 45
Мујо Чавушевић 37
Маријан Чајкушић 39
Рагиб Чапљић 33, 34
Стипо Чепић 39
Ибрахим Чехић 39

Џ

Срећко М. Џаја 35, 52
Серафим Џарић (Тројицки),
свештеник, свети 81
Осман Џафић 42
Драгослав Џинић 41, 51
Велибор В. Џомић, свештеник 81

Ш

Махмут Шабановић 33
Марк Шагал (Мойша Захаравић
Шагалај) 117, 118, 124, 126
Стефан Шарић, епископ 111, 113,
115
Меша Шаћкан 37
Андрија Шиљак (Пљеваљски),
свештеник, свети 81

Саво Шиљак (Брезански),
свештеник, свети 81
Слободан Шиљак (Пљеваљски),
свештеник, свети 81
Саво Шкаљак (Сарајевски),
свештеник, свети 81
Шобот, породица 38
Богдан Шпањевић 8, 12, 14, 16
Ненад Шћекић 110
Јаков Шумахер 37
Јозо Шумахер 37
Јосип Шушњар 39

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.13)''1941/1945''(082)

341.485(497.13)''1941/1945''(082)

316.75(4-12)''19/20''(082)

НОВОМУЧЕНИЦИ : полиперспектива VI : зборник радова / уредили Јован (Ћулибрк), Стефан Радојковић = New Martyrs : polyperspective VI : collected papers / edited by Jovan (Ćulibrk), Stefan Radojković. - Београд : Музеј жртава геноцида : Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, 2022 (Врњци : Интерклима-графика). - 136 стр. ; 24 cm

Тираж 400. - Стр. 7-15: Предговор / Јован (Ћулибрк), Стефан Радојковић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз поједине редове. - Summaries ; Резюме. - Регистар.

ISBN 978-86-86831-83-5 (МЖГ)

- а) Јасеновац (концентрациони логор) -- Зборници
- б) Усташе -- Злочини -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- в) Срби -- Геноцид -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- г) Југоисточна Европа -- Култура сећања -- 20в-21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 80373769